

М. Дәўлетов

**ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛШАҚ
ТИЛИНИҢ
ПУНКТУАЦИЯСЫ**

81. 2 Қар
Д—59

М. Дәулетов, Хәзирги қарақалпақ тилиниң пунктуациясы.
(ред Тлегенова Г.).
Некис «Билим» баспасы 1998-ж. 96 бет.

Бул мийнет жоқары оқыў орынларының филология факультетиниң оқытыўшы ҳәм студентлери, мектеплерде қарақалпақ тилин оқытыўшы муғаллимлер, дәретпүшлик ҳәм сондай-ақ қен жа- мийетшиликке арнаған.

Пи кир бил ди ри ў ши лер:

Филология илимлериниң кандидаты, доцент А. Бекбергенов
Профессор А. Нажимов

К И ТА П Х А Н А
Ә ж и н и - а т ы н д а - н
Некис қытапхана
педагогика
Инв. № 56680
г.

СӨЗ БАСЫ

Пунктуация—жазыудың шәртли белгилериниң бири. Жазыуда имла (орфография) қандай хызмет атқарса, иркилис белгилери де сағатлы, мәдениятлы жазыуды тәмийинилеу ушын сондай хызмет атқарады. Бирақ, пунктуация орфографияға қарағанда, әдеуир қослалы сыпатқа ийе. Сондықтан мектеп оқыушылары, қатте орта, жоқары билимге ийе сағатлы адамлардың жазыу тәжірийбесинде, көркем шығармаларда, күнделикли басла сөзлерде иркилис белгилериниң әдеуир дәрежеде дурыс қойыламау жағдайлары ушырасады.

Пунктуация—орфография сияқлы дурыс жазыудың шәртли белгилери, қағыйдалары ҳаққивдағы илим. Бирақ пунктуация менен орфографияны жазыу ушын бирдей белгиге ийе деп қарауға болмайды. Олар хызметлери жағынан белгиле айырмашылыққа ийе. Орфография бизиң сөйлесуимиздеги сөзлердиң белгиле бир сөслик өзгешеликке ылайық ҳәрплер арқалы дурыс жазылыуының қағыйдаларының системасы. Ал пунктуация болса, сөзлердиң синтаксислик конструкцияларға өткеннен кейинги дүзилелик, мәнилик ҳәм интонациялық өзгешеликлеринен келип шыққан жазыудың шәртли белгилерин үйретеди.

Пунктуация терминиң (латынның punctum — ноқат) тил илиминде еки түрли мәниге ийе. Бириншиден, иркилис белгилериниң жыйынтығы, иркилис белгилери туўралы қағыйдалар жыйнағы деген ұғымды билдирсе, екиншиден, ол жазба тилде иркилис белгилериниң практикалық қолланылыуын ҳәм олардың системасын үйретеди. Иркилис белгилери де жазба тилдиң графикалық таңбасы, ол тилдиң жазба түрли сөйлеу ҳәм жазыуда мәнилик жақтан дурыс оқуу ҳәм түсиниу ушын ең зөрүрли қурал болып есепланады.

Қарақалпақ тилдиң пунктуациясына орыс ҳәм басқа түркий тилдериниң пунктуациясы сияқлы ағалы-бауырындай әреге тийкарланады. Бул принциптердиң бири: дүзилелик (дүзилелик), мәнилик ҳәм интонациялық белгилерден.

иркилис белгилери гәлтиң дузилисине, мәнисе хәм интонациялық өзгешеликлерине қарай қойылады. Ҳақыйқатында, иркилис белгилери, белгиле бир принципти басшылыққа алып қойылмаса, жазыуда пунктуациялық саўаттылыққа ерисиў мүмкин емес. Иркилис белгилерин үйрениўде оның үш принципине жетерди кеўид белинбегендиктен, күнеликли баспа сөзлерде, көркем шығарма материалларында хәм мектеп оқыўшыларының жазба жұмысларында орфографиялық қәтелерге қарағанда, пунктуациялық қәтелердин әдеўир көп ушырасатуғын хәзирги методикалық мийнетлерде сөз етиледи. Сонылықтан пунктуацияның жоқарыда аталған үш принципине тийкарланып, иркилис белгилеринин қойылыўи системаластырыў, қарақалпақ тилинин фактлери тийкарында терең үйрениў талапқа жууанық келеди.

Ҳақыйқатында, пунктуация синтаксис пенен бирге үйрениледи. Синтаксис—грамматика илиминин ең қоспалы хәм перспективалы тараўы. Ол сөзлердин хәм сөз формаларының өз-ара синтаксислик байланысқа түсиў нызамлықларын, олардың тил арқалы қарымқатнас жасаў динамикасын үйретеди. Әлбетте, тилдин қарымқатнас жасаўы ушын тек жеке сөзлер ғана қолланылып қоймай, бир неше сөзлердин ямаса гәллердин дизбегин, байланыслы сөйләудегин бир пүтин текст пайдаланылады. Бул сыяқлы синтаксислик категориялар белгиле бир мәни шығарыўшы қурылымларға, интонациялық өзгешеликлерге ийе болады. Бул мәни билдириўин синтаксислик қурылым хәм интонацияға ийе болған орынларда иркилис жасаў зәрүриятлары туўылады. Демек, усындай орындарда сол гәп қурылымларының мәнисе хәм интонациялық өзгешеликлерине байланыслы тийисли иркилис белгилери қойылады. Иркилис белгилери дұрыс қойылмаған гәллердин мәнисе дәл түсиникли болмайды, стильлик жақтан пикир өткирангин тәмийилей алмайды.

Иркилис белгилерин үйрениўдин еки түрли усылы бар: 1) Иркилис белгилеринин хәр бир түрин жеке алып үйрениў. Бундай жағдайда иркилис белгилери дара-дара изертлеў объект етип алынып, қандай синтаксислик категорияларда қолланылатуғын көрсетиледи. Мәселен, үтир гәп ишинде төмендеги орындарда қойылады деп көрсетиледи де, оның биргелкили хәм айырылған ағзаларда, кирис хәм қаратпаларда, қоспа гәптин қурамындағы жайгәллердин арасына қойылатуғын самамалап көрсетиледи;

2) Иркилис белгилеринин қойылыў орындарының хәр түрли болыўына байланыслы өтир аралас түриде үйрениледи. Бундай жағдайда иркилис белгилери дара түринде емес, аралас түрде: а) гәлтиң соңында қойылатуғын иркилис белгилери; б) гәп ишинде қойылатуғын иркилис белгилери деп алынады да, хәр бир синтаксислик категорияға қандай иркилис белгилери қатнаслы

болса, олар сол синтаксистик құрылымның өз ішінде үйрешіледі.

Жұмыста, тийкарынан, иркилис белгилерин үйрениудің екінші усылы қолланылды. Бұл тийкарда үйрениуде ҳәр бир синтаксистик категорияға қандай иркилис белгилерини қатнаслы екенлиги айқыланады ҳәм иркилис белгилерине қатнаслы синтаксистик құрылымлардың мәнилк өзгешеликleri анықланады.

Бұл мийвет жоқары оқыу орынларының филология факультетиниң оқытыушы ҳәм студентleri, мектептерде қарақаллақ тилин оқытыушы мугаллимлер, дәретиушилик ҳәм сондай-ақ улыума жазыу менен шуғылланыушы баспа сөз хызметлериниң, кең жәмийетшликтин пайдаланыуына болады.

ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ПУНКТУАЦИЯСЫНЫҢ ҮЙРЕНИЛИҒИ

Әдебий тилдин жазба хәм афызекн түрлери адамлар арасындагы ең әҳмиетли қарым-қатнаслық хызметти атқарады. Қайсы халықты алып қарасаң да оның мәдениет турмысында жазыуының болғаны мәлим.

Жазыудың тарихына назер тасласақ оның басланғыш дәуірінде жазыу хәм оқылуыда үлкеп қыйыншылықлар ушырасқан. Ең дәслепки жазыулар пиктография (сүүретли хәм белги) түрінде пайда болған. Алымлардың, яғни жазыуды дүзйүшилердин узақ жыллар дауамында жазыуды жетилестириу үстінде тынымсыз ислеуи нәтийжесинде ҳәриплик жазыу түрлерине өткен. Мәселен, VI-VIII әсирлерде түрк қәуимәеринин өзине меошкәл жазыуының болғанығын Орхон-Енисей қуллы тасларындағы естелик жазыулар тастыйықлайды. Хәтте, сонғы жылларда Азияда ашылған жаңалықларға қарағанда Орхон-түрк жазыуының бизни жыл санауымызға дейинги дәуірлерде де бар екенлиги көрсетиледи.

Әлбетте, ҳәриплик жазыулардың пайда болыуы белгили бир түсиник, ой-пикирди тек ҳәриплердин қосылысыуы арқалы билдирип қоймастан, жазыудағы пикирди тууры, анық аңдатылуы үшін, қосымша белгилер—иркилис белгилерден деп пайдаланыған. Мәселен, Орхон-Енисей естелигинде сөз бенен сөзди, гәп пенен гәпти бир-биринен ажыратыу үшін қос ноқат (:) қолланылған.

Демек, иркилис белгилери де ҳәриплер сыяқлы жазыудың ең әҳмиетли бир белгиси. Бирақ қарақалпақ пунктуациясы туурады оның ертәректе қандай дәрежеде болғаны, олардың қолланылыс системасы, хәзирги пунктуациясының қолланыла баслауы хәм жетилестиу мәселелери қарақалпақ тилинде хәзирге дейин үйренилмей киятыр. Сонылықтан қарақалпақ пунктуациясының рауажлануы хәм қалыптестиу жолларын тарихий изертлеу хәзирги күнде ең әҳмиетли мәселелердин биринен есапланады.

Қарақалпақ пунктуациясының үйренилиу тарихын орыс тилиндегидей, узақтан излеу мүмкиншилигимиз жоқ. Сонылықтан хәзирги қарақалпақ тилинин пунктуациялық системасы басқа түрк тиллери сыяқлы, орыс тилинин тәсири арқалы рауажланған д

есепләүгә болады (Закрев, 1984, 227; Мусабеева, 1973, 9). Демек, қарақалпақ тилиндеги иркилис белгилеринин кең көлемде қоаланыла бастауына хәм оның раўажланыў, қәлиплесиўине өз тәсирин тийгизген орыс хәм түркий тиллериндеги пунктуацияның үйренилиў тарийхына қысқаша шолыў жасаўға туўра келеди.

Иркилис белгилерин изертлеўши алымлардың анықлаўы бойынша хәзирги пунктуацияның қәлиплесиў системасы XVIII әсирге туўра келеди. (Шапиро, 1955, 14, Крючков, Максимов, 1969, 177; Валгина, 1979, 7). М. В. Ломоносовтың «Российская грамматика», деген мийнетинде иркилис белгилеринин қойылыў принциплери хәм үтир, ноқат, қосноқат, ноқатаы үтир, сораў белгиси, үндеў белгиси, өткерме хәм скобка белгилеринин қойылыў қағыйдалары системалы баянланары. Соның менен қатар, М. В. Ломоносов иркилис белгилеринин қойылыўыннң тәттиң мәнисине тийкарланатуғының үлкен әҳмийет береди (Шапиро, 1955, 15).

XIX әсирдин биринши ярымында Н. И. Греч хәм А. Х. Востоковтың оқыў қураллары кең таралады. Бул дәўирде Н. И. Греч тәрәпинен дүзилген сабақлықта пунктуациялық қағыйдалар, М. В. Ломоносовтын пунктуациялық принциплери тийкарында қуралады.

XIX-әсирдин еккинши ярымына келип, билимлендириў, мектеп хәм баспа жұмысларыннң өсиўи орфография хәм пунктуацияны тәртипке салыўда ең әҳмийетли мәселелердин биринше айналды. Бул мәселелерди тәртипке келтириўде академик Я. К. Гроттың 1885-жылы басылып шыққан «Русское правописание» деген оқыў қуралы үлкен әҳмийетке ийе болады. Бул қолланбада пунктуациялық қағыйдалар синтаксис менен тығыз байланыслы болып, тәттиң дүзилиси хәм мәнилик қатнаслары тийкарында пауза хәм интонациялық өзгешеликleri есапқа алынады. Бул мийнет 1918-жылға дейин орфография хәм пунктуация бойынша тийкаргы мағлыўмат бернўши оқыў қуралы ретинде пайдаланылады (Крючков, Максимов, 1969, 180).

Пунктуация мәселелеринин үйренилиўинде орыс илимпазлары А. М. Пешковский, Л. В. Щерба, А. Б. Шапиро, Г. П. Фирсов хәм т. б. авторлардың үлкен үлеслери бар.

А. М. Пешковский пунктуацияның тийкары етип сөйлеўдин ритмомелодикалық тәрәпин басшылыққа алады. Оның пикири бойынша пунктуация грамматикалық жол менен емес, сөйлеўдин декламациялық—психологиялық бөлиниўи арқалы билдириледи деп көрсетиледи (Шапиро, 1955, 50). Бул жағдай иркилис белгилеринин тек интонацияға тийкарланатуғының, оның бир тәрәп-лемелик екеңлигин билдиреди.

Соңғы анықлаўлар бойынша синтаксислик конструкцияларда иркилис белгилеринин қойылыўи структура-семантикалық принципке тийкарланады. Бул жағдай А. М. Пешковский тәрәпинен

усынылған тек интонацияға тийкарланыуды бийкарлайды. Интонация иркилис белгилериниң қойылыуында қосымша хызмет атқаратуғындығы көрсетиледи. (Мусабекова, 1973, 50).

Орыс пунктуациясы бойынша академик Л. В. Щербаның «Әдебиет энциклопедиясында» басылған «Пунктуация» деген мақаласында әҳмийетли пикир айтылады. Ол усы мақаласында орыс пунктуациясының структура-семантикалық ҳам интонациялық тийкарларын айдын көрсетеди.

Әсиресе, соңғы ўақытлары орыс тили билимиде А. Б. Шапороның «Основы пунктуации» (М. 1955) деген көлемли изертлес мийнети ҳам усы мийнет тийкарында жазылған «Современный русский язык. Пунктуация» деген оқыу қуралында пунктуация мәселеси терең ҳам ҳәр тәрепке сөз етизеди. Автор усы мийнетлеринде орыс пунктуациясының XVIII әсирден ҳазирги күнге дейинги қысқаша үйренилиу тарийхын, принциплерин ҳам иркилис белгилериниң бөлиниулерин системалы баян етеди.

Сондай-ақ орыс пунктуациясының тарийхы, теориясы ҳам методикалық мәселелери орыс илимпазлары С. И. Абакумов, Н. С. Поспелов, Г. Ф. Фирсов, А. В. Дудников, А. Ф. Ломизов, Г. И. Блинов, В. Ф. Ивалов, Н. С. Валгина ҳам т. б. авторлардың мийнетлеринде кең сөз етилди. Демек, соңғы изертлеушилердин мийнетлеринде пунктуацияның теориялық мәселелери тек бир принцип пенен шекленип қалмай, бир неше принциплердин комплекси тийкарында үйрениледи. Орыс пунктуациясының бай үйренилиу тәжирийбелери түркий тиллериндеги пунктуацияның үйренилуде дүлкен әҳмийетке ийе.

Пунктуация мәселеси түркий тиллеринде де көпшилик илимпазлардың дыққатын өзине тартады. Түркий тиллеринде пунктуация мәселесине арналған Х. Фазиев, Ш. Шоабдурахманов, К. Назаров, Ф. Мусабекова, А. Ысқақов, Ә. Хасенов ҳам т. б. алымлардың арнаулы мийнетлери бар. Бул изертлеушилер де орыс пунктуациясы сыяқлы түркий тиллериниң пунктуациясының теориялық тийкарларын үйренилуде гаятти қурмысыны, мәнсини ҳам интонациялық принциплерине тийкарланады. (Шоабдурахманов, 1955, 7; Мусабекова, 1973, 50; Аргынов, 1974, 233). Ҳақийқатында иркилис белгилериниң қойылыуында үш принципке тийкарланбаганша сипатселлик конструкциялардың пунктуациялық өзгешеликлерин ашыу мүмкин емес.

Ҳазирги қарақалпақ тили пунктуациясының үйренилиуи мектеп оқыушылары үшін дүзилген сабақлықлардың пайда болыуынан басланады. Нәжим Дәўқараевтың авторлығында дүзилген дәслепки «Қарақалпақ тилиниң грамматикасының» (1939, 1946, 1949-жылларғы) басылыуларында «Иркилис белгилериниң қалдыривин жуўмағы» деген тамаша берилген. Бунда иркилис белгилериниң 11 түри көрсетиледи: ноқат, сорау белгиси, үндеу, бел

гичи, үтир, ноқатлы үтир, сызықша, үтирлі сызықша, қос ноқат, көп ноқат, скобка, қос тырнақ. Ал 1955-жыллы басылған Айтжан Есемуратов хәм Атагулла Худайбергеновтың авторлығында дүзилген сабақлықта үтирлі сызықшадан басқа жоқарыда көрсетилген 10 түри берілген. Мектеп сабақлығында иркилис белгилериниң усы аталған 10 түри 1974-жылғы басылыўына дейин үйренилип келди. Ал 1974-жылдан басып иркилис белгилерин сабақлықтың соңында жуўмақлап беріу программаға сәйкес сабақлықтан шығарып тасланды. Олар программада көрсетилиўи бойынша иркилис белгилери қатнаслы болған темаларға байланыслы үйренилип киятыр. Бирақ бул жағдай иркилис белгилериниң барлық түрлерин толық системалы қамтый алмайды. Сонықтан соңғы методикалық талапларға ылайық иркилис белгилериниң барлық 10 түри системалы түрде 9-классқа арналған мектеп сабақлығының 1991-жылғы басылыўында қосымша материал ретинде қайтадан киргизилди. (Дәденов, Дәулетов 1991, 169—170). Мектеп сабақлығында 1955-жылғы дейин қолланылып келген үтирлі сызықша (—) соңғы сабақлықларда қағыйдалардан анықлаўларына байланыслы өз алдына үйренилиўдеи алынып тасланған. Бул иркилис белгиси туўра гәптиң ортасында келген автор гәпиниң еки жағынан қойылатуғын еди. Бул белги-ендигиндеи былай үтир хәм сызықша қойылады деп үйрениледи. Себеби, ол қос ноқат ямаса ноқатлы үтирдей бир белгини ақлатпайды. Олардың екеўи бир хызметти емес, хәр түрли хызметти атқарады. Бунда үтир сияктаслики конструкцияның дәслепки бөлегинне қатнаслы болады ла, сызықша еки конструкцияны хәм бөлиўши хәм байланыстырыўшы хызметлерди атқарады. Егер үтир хәм сызықшаны үтирлі сызықша (—) деп қолланылатуғын болсақ, онда сораўлы сызықша (?—), үндеўли сызықша (!—) деген белгилерди алыўымыз керек болып қалады.

Пунктуация мәселесин жоқары оқыў орындарының филология факультетиниң студентлери унын дүзилген «Хәзирги қарақалпақ тили» (синтаксис, 1986) сабақлығына айырым бөлим ретинде киргизилди. Бунда ла мектеп сабақлығындағы иркилис белгилериниң 10 түри көрсетилген. Бул сабақлықта иркилис белгилери қолланылыў хызметине қарай еки топарға бөлинеди: 1) гәптиң ақырында келетуғын иркилис белгилери (ноқат, сораў хәм үндеў белгилери); 2) гәптиң ортасында, басында хәм ақырында келетуғын иркилис белгилери (—, «...» « » ( ) ;) хәм иркилис белгилериниң қабатласып қолланылыў жағдайлары көрсетиледи.

Бул көрсетилген сабақлықлардан басқа, иркилис белгилерине арналған арнаўлы мийнетлер жоқ. Тек ғана «Жас Ленинши» гәзетасының 1956-жылғы 27-хәм 31-нольасти савларында Ә. Ниязовтың «Иркилис белгилери ҳаққында бир-еки ауыз сөз» хәм усы автордың «Әмиўдәрья» журналының 1964-жылғы 6-санында

«Қарақалпақ тили пунктуациясының гейпара мәселелеріне» деген екі мақаласы бар. Бұл мақалаларда иркилис белгілерінің баспа сөзде надурис қолданылыуы жағдайлары сөз етіледі. Сонымен қатар, усы мақала авторы изертлеушілердің алдына мына уазыйпаларды қояды: Біріншіден, «баспа сөз органдары баспадан шығарылатуғын ҳәр қыйлы китаптардың, газета-журналлардың пунктуациялық жақтан сауатлы жазылыуын қолға алыу»; екіншіден, «оқытыушы-муғаллимлер ҳәм оқыушылар жәмийеттешигимиз иркилис белгиси мәселесине немқурайды қарамай, оқыу-оқытыу иелерин талапқа мууатық алып барыуы зөрүр» деп көрсетеді. Сондай-ақ, айрықша қарақалпақ пунктуациясы тууралы оқыу қуралын жаратыудың зөрүрлі екенлигин усыныс етеді.

Аталған мақаладан басқа, М. Дәулетовтың «ӨзССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалының хабаршысында» (1971, №3). «Гәптің айырымланған ағзаларының интонациялық өзгешеллиги ҳәм иркилис белгілері» деген илимий мақаласы жарияланды. Автор усы мақалада айырымланған ағзаға қатнасли үтир, сызықша, қос ноқат ҳәм скобка сыяқлы 4 түрлі иркилис белгілерінің интонациялық, мәңлилик өзгешелликлерине қарай бир кеше орындарда қойылатуғынын сөз етеді. Соның менен қатар, усы автор тәрепинен мектеп сабақлықлары ҳәм монографияларында иркилис белгілерінің гәп ишинде қолданылыуының бир неше түрлері көрсетилди. Мәселен, «Биргелквали ағзалы гәплердің иркилис белгілері», «Кирис ағза ҳәм кирис гәплердің иркилис белгілері», «Айырымланған ағзалардың иркилис белгілері», «Туура гәптин иркилис белгілері», «Дизбекли қоспа гәплердің иркилис белгілері» ҳәм т. б.

Демек, ҳазирги қарақалпақ пунктуациясының үйренлидиән тарийхына шолыу жүргизгенде, усы аталғанлардан басқа арнаулы мийнетлерге ийе емесиз. Сонлықтан ҳазирги қарақалпақ тилинің иркилис белгілері ҳазирге дейин ҳеш қандай қол урылмас-тан басы ашық жатырған тын мәселе, екіншіден, усы мәселени шешиуде оның теориялық ҳәм практикалық тәрептерин өз ишинге қамтыиуғын илимий жұмыс алып барыу қарақалпақ тили билиминде ҳазирги күннің ең әҳмийетли мәселелерінің биринен орын алады.

ПУНКТУАЦИЯНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

Орыс тили билиминде пунктуацияның теориялық тийкарлары ретинде, тийкарынан, мәнилик (логикалық), структуралық ҳәм интонациялық принциптер усынылады. Бирақ орыс илмивазаларының усы мәселени анықлаудағы көзқарасларында гейпара қарама-қарсылықлар бар. Пунктуациялық қағыйдаларды анықлауда

А. Х. Востоков интонациялық мәнілік хәм грамматикалық принциплердин аралас қолланылыу көзқарасын, Я. К. Грот грамматикалық хәм интонациялық принциплерди, ал С. Н. Абыкумов хәм Н. С. Поспелов пунктуацияға көбірек логикалық принциптин қатнастылығын, А. М. Пешковский хәм Л. В. Щерба интонациялық принциптин қолланылыуын усынады.

А. М. Пешковский иркилис белгилерин үйрену тарихы бойынша ұзақ жыллар дауамында грамматикалық принциптин кең орын алып келгенін айта келип, төмендегіше жуўмаққа келеди... иркилис белгилери көпшілік жағдайда грамматикалық принциптин тийкарында емес, сөйлеудин декламациялық—психологиялық бөликип айтылыуына тийкарланады деп көрсетеди (Пешковский, 1918, 107).

М. Н. Петерсон «Русский язык» (Пособие для преподавателей, 1925) деген мийнетинде пунктуациянын тек бир ғана принципке тийкарланбай, оның ҳәр түрли принципке қатнасты екенін сөз етеди. Ол пунктуациянын төмендеги белгилерин: 1) интонация, 2) пауза, 3) функционалық айырмашылық хәм гейпара иркилис белгилериниң «шәртли» пунктуация екенлигин көрсетеди.

М. Н. Петерсон иркилис белгилериниң биринши топарына: ноқат (хабар гәплердин соңында интонациянын пасен айтылыуы); сорау белгиси (гәптин соңында дауыс тонын көтерілиуи); үндеу белгисин (үндеу гәптин соңында айрықша интонация менен айтылыуы) жатқарады.

Иркилис белгилериниң екінши топарын пауза дүзеди: абзац (текст уаңдилери арасындағы ұзақ пауза); точка, сорау хәм үндеу белгилериниң көпшілиги гәп арасындағы паузаның ислениуине байланысты қойылады. Гәп ишинде пауза, «точка үтир, еки точка, көп точка, сызқаша, скобка, үтир белгилериниң қойылыуын билдиретуғынын көрсетеди.

Иркилис белгилериниң үшінши топарына мәнилик айырмашылығына қарай билдирилетуғын иркилис белгилериниң қатнастылығы көрсетиледи.

М. Н. Петерсон пунктуациясының «шәртли» түрине интонацияның да, паузаның да, мәнилиң де билдирилмей, традициялық қолланылатуғын түрлерин жатқарады. Демек, М. Н. Петерсон пунктуациянын тек ғана бир принцип тийкарында емес, ҳәр түрли принципке тийкарланатуғынын баянлайды (Фирсов, 1962, 91-92).

А. Б. Шапиро «Основы русской пунктуации» деген мийнетинде М. В. Ломоносовтан баслап орыс плимпазларының пунктуация тууралы көзқарасларына кең анализ жасап, төмендегіше жуўмаққа келеди: ... ритмомелодия да, синтаксислик дүзилме те тил хәм сөйлеуде өзлигинен жеке турып пунктуацияға қатнасты бола амайды, оның тилдин лексикалық материалы менен бирликте ғана қолланылатуғынын көрсетеди (Шапиро, 1955, 76). Со-

лай етип А. Б. Шапиро пунктуацияның тийкары етип тек мәни немесе синтаксислик дүзүлүсү жана интонацияны жеке алып койма олардын лексикалык бирдик пенен бирликте мәни билдиретугүндө сөз етеди. Демек, А. Б. Шапироның пикири бойынша иркилис белгилеринин қойылуында мәни, синтаксислик дүзүлүсү жана интонацияны қатнаса тугүндө көрсөтүледі.

Жоқарыда шолуы жасалған илиминизилердин көзқарасларын белгили, пунктуациялық қағыйдалардын теориялық тийкарлар ретинде мәнилик (логикалық), грамматикалық жана интонациялық белгилердин негизинде анықланады. Бул принциптердин бири шиса, яғый мәнилик көзқарас Ф. И. Буслев, С. И. Абакумов, Н. С. Поспелов, А. Б. Шапиро жана т. б. илиминизилердин мийнетлеринде басым орынды ийелейди; грамматикалық көзқарас, көбінесе Н. И. Греч, Я. К. Грот, С. Буличтин мийнетлеринен; интонациялық принцип, көбінесе А. Х. Востоков, И. И. Давыдов, А. И. Пешковский, Л. В. Щерба жана М. Н. Петерсонның мийнетлеринен орын алады.

Лингвистика илиминин соңғы жетискенликтери жана анықталулары бойынша пунктуациялық қағыйдалар тек гана бир принцип тийкарында шекленип қалмайды. Қазирги орыс тили илиминде пунктуациялық қағыйдалар жоқарыда аталған үш принцип тийкарында үйреніледі. Сондай-ақ иркилис белгилеринин тейлераларының бир принцип тийкарында қойылуы жағдайларын ушырасатуғын да көрсөтүледі.

Түркий тиллери пунктуацияның илимий тийкарларын анықлауда орыс тилиндегідей бай тәжірибеге ийе емес. Сонлықта түркий тиллерин изертлеуши илиминизилер пунктуацияның теориялық тийкарларын үйреніуде орыс тилинин бай тәжірибелерин басшылыққа алады (Мусабеков, 1973, 9).

Өзбек тилинде пунктуация мәселесине арналған Ш. Шабдурахманов, Х. Фазилов, Х. Рустамов жана К. Назаровтың арнаулы мийнетлери бар.

Ш. Шабдурахманов өзбек пунктуациясының илимий тийкарларын анықлауда төмендеги белгилерди көрсетеди: ... «өзбек жазылуында иркилис белгилері: а) гөптин грамматикалық қурылысы жана мазмунна қарай, жана де сол грамматикалық қурылысқа жәрдемши рәуиште сөйлем интонациясына қарай; б) айырым сөзлерге жана оттенка беріу—эмоциональлықты асыруы мақсетине қарай қойылады» дейди. (Шабдурахманов, 1955, 6). Бунда пунктуацияның илимий тийкарлары етип, улауыма үш принцип—грамматикалық қурылыс, мәни жана интонация алынады.

Х. Рустамов иркилис белгилеринин қолланылуына қатнаса интонация жана синтаксислик принциптерди көрсетип, жәрдемши принцип ретинде стилистикалық принципти де қолланады (Рустамов, 1960, 136).

К. Назаров ҳазирги өзбек тилини пунктуациясын бир аз кең изертлеу объектиге алады. Ол өзбек тилини фактлери тийкарында пунктуацияның илимий тийкарларының төмендеги түрлерин көрсетеди:

1. «Логика-грамматикалық принцип гөптің семантика-грамматикалық тәрептеріне тийкарланады. Бунда иркилис белгилери гөптің мазмун, дүзиліс хәм интонациялық қатнастарына қарай қолланылады. Соның урын логика-грамматикалық принцип үш белгилі—гөп мазмуны, гөп структурасы хәм интонациясын өз ишине алады хәм де соларға тийкарланады дейди.

Бұл принцип гөп структурасына тийкарланғанда, иркилис белгилеринин гөп дүзилісине қарай қолланылыуы түсіниледи» (Назаров, 1972, 47; 1976, 41-42). Бунда дүзиліслик принципке қатнасты биргелікпен арзала гөпдер, кирис хәм киритпе гөптің конструкциялар, айырымланған арзала гөптер, қоспа гөп компонентлеринин синтаксислик-стилистикалық өзгешеліклерин анық көрсетуі үшін қолланылатуғынын көрсетеди.

«Логика-грамматикалық принцип гөп интонациясына тийкарланғанда иркилис белгилеринин гөптің интонациясына муўапық қолланылатуғыны аңласылады» дейди (Назаров, 1972, 49; 1976, 42-43).

2. Стилистикалық принципте иркилис белгилери гөп стиллеріне байланысты ҳалда қолланылады. Стилистикалық принцип кең мәніде болып, бұл барлық гөп стильлери үшін қатнасты болған ұлымға пунктуациялық ызыамлықларды, нормаларды белгилейди» деп көрсетеди. (Назаров, 1972, 49; 1976, 43-44).

3. Дифференциация принцили жазуу техникасы, стиль техникасы менен байланысты болып, жазба тилдиң синтаксислик хәм стилистикалық тәреплери менен байланысады. Дифференциация принцили илимий мийнеттерде, типографиялық жұмысларда көбірек қолланылады» дейди (Назаров, 1972, 50; 45-46).

4. Аралас принципте жоқарыдағы принциплердиң биргелікте қатнасуатуғынын көрсетеди (Назаров, 1972, 51). Гөп ишиндеги иркилис белгилерин бир принцип тийкарында анықтау мүмкин болмағанда, басқа принциплердиң қатнасуатуғынын, яғни аралас принцип, тийкарында иркилис белгилериниң анықланатуғынын баян етеди. Демек, К. Назаров өзбек тилиндеги пунктуацияның илимий тийкарларын анықтауда дәстүрий үйреніліп киятырған принциплердиң қатарына стилистикалық дифференциация хәм аралас принциплерди қосып, бир аз толықтырады.

Қазақ тили билиминде де пунктуация туўралы бир қанша илимпазлардың мийнетлери бар. Соның ишинде Ф. Мусабекованың «Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы» атлы мийнетинде қазақ пунктуациясы туўралы әдеуір кең мағлыұмат бериледи. Ф. Мусабекова усы мийнетиниң «Пунктуацияның теориялық не-

гизлері» деген бөлүмшесинде қазақ тили фактлерине негизделген талдау жасай келип, ... «Бизин пикиримизше, иркилис белгилери бирдө сөйлемнин құрылысына қарай, бирде мәнисике қарай, бирде айтылуына қарай қойылады. Сонлықтан иркилис белгилерини қойылуы негизин сөйлемнин құрылысына, мәнисикке және патонациясына тигиз байланыслы болады» деп көрсетеди (*Мусабекова, 1973, 50*). Солай етип, Ф. Мусабекова өз пикирин жұмақлай келип, «пунктуациянын негизин дурыс түсиниу ушын сөйлемнин грамматикалық құрылысын, мәнини, ойдың (*сөйлеудик*) ритмикалык мелодикалық жағын ескертиуимиз керек. Усы үш принципни сүйенгенде ғана иркилис белгилерин дурыс қойып жазуға болады» деп көрсетеди (*сонда, 55-бет*).

Бул сыяқлы үш принципни иркилис белгилеринин негизлерин деп есаплай А. Ысқақов хәм Ә. Хасеновтың мийнестинде де айтылады (*Ысқақов, Хасенов, 1951, 15-бет*).

М. З. Зәкиев «Татар тилинде хәзирги күнде иркилис белгилерин қойыудың негизин анық бир принципни бар деп айтыуға ертерек. Иркилис белгилери көбирек дәстүрий принципке негизленип қойылады хәм бул мәселеде талас-тартыслар еле де көп» деп көрсетеди (*Зәкиев, 1984, 227*).

Қарақалпақ тили билиминде пунктуацияға арналған илимий мийнет хәзирге дейин жаратылған жоқ. Тек айырым методикалық мийнетте «қарақалпақ пунктуациясы семантика-грамматикалық принципни басшылыққа алады деп, оқытуға байланыслы ғана атал өгеди» (*Бердимуратов, Пирниязов, 1988, 269*). Бунда интонация пунктуацияның теориялық тийкарның бири екенлиги аталмайды. Бул жағдайда пунктуациянын тийкарны ушын тек мәни хәм дүзалислик принципни басшылыққа алыу иркилис белгилерини қойылуын анықлауда қыйыншылықлар ушырасады. Интонацияға қатнасы иркилис белгилери анықланбай қалады. Сонлықтан орыс хәм басқа түркий тиллери сыяқлы, қарақалпақ тили пунктуациясының илимий тийкарлары ретинде дәстүрий үйренилип киятырған үш принцип—*дүзалислик, мәнилик хәм интонациялық* принциплердиң биригени басшылыққа аламыз. Ал К. Назаров тәрепинен усынылған стилистикалық, дифференциация хәм аралас принциплер сол тийкарғы дәстүрий принциплерге жәрдемши рәуиште алынуы мүмкин.

Пунктуацияның илимий тийкарларының үш принципни—*дүзалислик, мәнилик хәм интонация* төмендеги өзгешеликлерге ийе болады,

1. Иркилис белгилериниң *дүзалислик* (грамматикалық) принципни гәптиң синтаксислик дүзилиу ызыамлықларына тийкарланады. Иркилис белгилериниң бул принципни гәплердиң бир-биринен бөлинуиң, хәр түрди синтаксислик конструкциялардың дүзилиуи, кирис, қаратпа, тацлақ сөз-гәплердин, биргелкили хәм

айырмаланган ағзалардың, кейін топтамлы конструкциялардың дүзділігі нығамлықтарын белгілейді. Бұл синтаксистік категориялардың жәрмеісі де ұсы принципті тійікәрындә белгилі иркәліс белгилері арқалы жазылады.

Грамматикалық принцип текети грамматикалық мәңгілі бөлектерге бөледі, текстегі бір лүтін пикирди екінші бір пикирден бөліп көрсетеді хәм олардың арасындағы мәңгілік байланыстың бар екенлігін айқындастырады. Иркәліс белгилерінің грамматикалық принципті тилдің қәлеген стильлік түрлері көркем әдебиәт, публицистика, иә қағазлары, иәммий стиль хәм т. б. үшін қатнаслы болып келеди. Демек, қәлеген грамматикалық құрылыс мәңгі менен тиккелей байланыслы болады. Буа екеуінің қатнасы арқалы грамматикалық категориялар дүзіледі:

Қуыым бүгін күндегіден ерте сяиды. Кең даладан қатты ескең самалдың гуылдиси, үрген ийтлердің дауысы оның уйқысын бөліп жиберди. Мүмкин, басқа бир ләрсе болып қалған шығар деп те ойлады.

Ол орнынан турып, әдеттегідей керпіліп-созылып еркин дем алды. Таңның таза хауасын мейліңше жутып, жаны рәхәтленгендей кеуіл сарайы ашыла түскенде, биреудің мұңлы дауысы еситилди—буа үй алдына сыйыр сауыл отырған Гүлзәрдың дауысы еди (Х. Сейитов).

Буа үзінди 2 абзацтан құралған. Биринші абзацта үш гәп бар, оның биринші гәпі дүзілісін жағынан жай гәп. Ол өзінен соңғы гәптерден ноқат арқалы бөлініп айтылады. Екінші гәп те жай гәп. Бирақ, дүзілісін жағынан дәсленки жай гәпке қарағанда бираз кеңейтилген дүзілісте келген. Оның құрамында биргәлкілі ағзалар келип, биргәлкілі ағзалы жай гәптің структурасын дүзеди. Буа гәптің ишінде қойылған үтір биргәлкілі ағзаларды бөліп көрсетеді. Ал, үшінші гәп те жай гәп. Буның құрамында да үтір белгиси қолланылған. Буа белги кіриси ағзаны басқа ағзалардан бөліп көрсетуі үшін қойылған.

Сондай-ақ 2-абзац та екі гәптен құралған. Оның бириншісі—жай гәп. Буа жай гәптің ишінде үтір белгиси қал кейін топтамның гәптің тійікәры бөлегінен бөліп көрсетуі үшін қойылып келген. Ал, екінші гәп пүткиллей кеңейтилген структурада келген. Буа гәптің құрамында кейін топтамлары да, дизбекли қоспа гәпке қатнаслы жай гәптер де бар. Буа гәптегі үтір белгилері қал кейін хәм келбетлік кейін топтамларын тійікәры гәптен бөліп көрсетсе, сызықша дизбекли қоспа құрамындағы бир-бирін түсініләрін келген жай гәптерди бир-биринен бөліп көрсетуі үшін қойылады.

2. Иркәліс белгилерінің қағыдалары грамматикалық принцип пенен қатар, синтаксистік конструкциялардың мәңгілік өзге-

шеліклеріне де тыйқарланады. Мәселен, үтір, қоқат, сорау белгісі, үндеу белгісі хәм көп ноқат белгісі бір гәптің тамамланғанын ямаса тамамланбағанын, буйырыу, сорау, тилек етіу мәнілеріне байланысы қойылады. Мысалы: 1. Перделенген дүмә менен қапқанған үлкен таулар қарауытыл көрнеди. 2. Бәхә аспаны бултлы, дүман, ләмгершилик еди. 3. Мен колхоз деп жанымды отқа жаққаным ушын айынаыман ба? 4. Буны өзим билемен!.. (Ш. Айтматов).

Бул гәптерде қолланылған ноқат, үтір, сорау, үндеу хәм көп ноқат белгілери сол гәптердің мәнилик өзгешеліклеріне байланысы қойылып келгеу. Дәслепки гәптің ақырындағы ноқат хәм бар мәнисивдеги пикирдің тамамланғанын билдиреди. Екинши гәптеги биргелкили мәнидеги сөзлердің арасына қойылған үтір санау интонациясы арқалы айтылған биргелкили ағзалардың арасына қойылған. Бул гәптің мазмуны тек бир ғайықияны билдирип қоймай, бәхәр аспанының бултлы, дүман ләмгершилик екени интонация арқалы санамалып айтылады хәм олардың араларының үтір арқалы бөлинуүн талап етеди. Демек, бул гәптің биргелкили ағзаларының арасына үтірдің қойылуына дүзылс те, мәни де, интонацияда қатнасы болады. Үшинши гәп мазмуны жағынан сораулы мәни аплатады. Ал төртинши гәптің соңына үндеу хәм көп ноқат белгілери қойылған. Бул гәп мазмуны жағынан буйрық мәнисивдеги хабарды билдиреди, усы жағына қарап оған үндеу белгісі қойылса, екіншиден, гәптің мазмунынан оның дауамының бар екенлиги, бир пикирден (текстен) үзип алынғанлығы белгили. Сонлықтан бул гәптің соңына көп ноқат белгісі де қойылған. Бул гәпте де интонациялық өзгешелик бар. Ол жай хабар гәпке қарағанда интонациялық жақтан бираз көтеріцки айтылады. Үндеу белгісінің қойылуы да усыған байланысы.

3. Иркилис белгілерин анықтаудың үшінши белгісі—*интонация*. Мәселен, жазыуда интонацияның тамамланған белгісі ретінде ноқат, ал тамамланбаған белгісі ретінде үтір, сызықша, ноқатлы үтір, қос ноқат белгілери алынады. Ноқат белгісі қойылған орында да пәсең дауыс, бирақ қысқа пауза ямаса санау интонациясы исленеди. Ал сорау, үндеу белгілери қойылған гәптерди оқығанда дауыс көтеріцки айтылады. Сондай-ақ сызықшаның қойылуында да интонацияның ролы күшлен. Мәселен, Халықтың үштен бир бөлегі ғана—ең турақлы тыйқарғысы, отырықшы болып қалды. (Қ. Қайыбергенов).

Бул гәптеги интонацияға ыдайық қойылған сызықшаны қалдырып айтыуға болмайды. Себеби, гәп стильлик жақтан кемшиликке ушырайды, айырым гәп ағзаларының мәнисен толық түсінікли болмай қалады. Сонлықтан интонация да басқа грамматикалық қураллар сыяқлы, синтаксислик функциясы жағынан мәни

хасыл қылыушы хәм гәптің дүзиліслик және стилистиколық өзгешелігін белгілеуші тийкаргы принциптердің бири ретінде хызмет атқарады.

Хәзіргі қарақалпақ тилиндеги методикалық үйреніулерде қарақалпақ тилинин пунктуациясы семантика-грамматикалық принципті басшылыққа алады» деп жуұмақ жасалады. (Берди-диратов, Пирниязов, 1988, 269). Биизің пикиримизше, қарақалпақ тилинин пунктуациясы семантика хәм грамматикалық принциптерді басшылыққа алады деп, интонациялық принципті есапқа алмау иркилис белгілеринин дурьс қойылуын бираз қыйынастырды. Қарақалпақ тилинин пунктуациясы да орыс хәм басқа түрвий тиллеринин пунктуациясы сыяқлы үш принципке—грамматикалық (структуралық), мәнилик хәм интонацияға тийкарланыуы тийс. Усы үш принциптің бириги иркилис белгілериниң системасын тәмийнлейди.

Бирақ соны да есапқа алыу керек, гәп қурылысында интонация исленген орындарда барлық жағдайда иркилис белгілері қойыла бермейди. Мәселен, гәптің синтагмаларға, детерминант хәм актуаль ағзаларға бөлинушінде де интонация исленеди. Синтагма—сөйлеудің интонация арқалы бөлинуетуғын бөлегі. Гәп ишінде еки ямаса бир неше синтагма болыуы мүмкин: 1. Арқадан ескен сууық самал //жерди// жалап еседі. (Ш. Айтматов). 2. Бүгін //бул әрманға жетистім. 3. Маған //хәмме исеседі. (Т. Қайыпбергенов). 4. Әйнектің шет-шебирине басылған замасқа //сууық пенен көпшип түсип қалыпты (Ш. Айтматов).

Бул келтирилген 1-гәптеги қыйсық сызық пенен бөлінгенлер-синтагмалар. 2-3 гәптердеги қыйсық сызық пенен бөлінген орындарда да интонация исленеди. Бундағы бүгін, маған сөзлери гәп ишінде синтагмалық хызметі менен қатар, синтакселик бөлинуудегі детерминантлық хәм гәптің актуаль бөлинушіндеги тема функцияларын да атқарады. Детерминантлар хәмме уақыт гәптің бас позициясында келип, гәптің бир ағзасы менен емес, бүтин гәптің мазмуны менен байланысады. Ал 4-гәптеги қыйсық сызық пенен бөлінген еки бөлек гәптің актуаль ағзаларға—тема /сөйлем предмети/ хәм ремаға /сөйлем жаналығы/ бөлинушін көрсетеди. Бул орында да интонация бар. Демек, жоқарыда келтирилген синтакселик конструкциялардың хәммесинде де интонация исленген, бирақ оларға иркилис белгілері қатнасы емес.

Пунктуацияға қатнасылы мәселелерди жуұмақлай келип, оның алдағы уақытларда жетилисиуін үшін төмендеги теориялық хәм әмәлий мәселелериниң дыққат аударылуы зарурли деп есаплаймыз: 1) қарақалпақ тилинин пунктуациясы орфография менен бир қатарда, алдағы уақытларда теориялық және терен изертлеу объектине алыу; 2) хәзіргі көркем әдебиеттегі текстлериндеги хәм жеке жазыушы-шағирлердің шығармаларындағы жеке авторлық

пунктуациялық өзгешеліктерді анықлау; 3) қазіргі уақытты баспа сөз материалларындағы, публицистикалық хәм аударма материалдардағы иркилис белгилеринин қолланылыу ыазыйла-ларына бақлау жүргизіу; 4) иркилис белгилерин мектеп сабақ-лықларында ҳәр бир сәйкес темаға қатнаслы үйреніу менен қатар, қарақалпақ тилини жуу мақлаушы 9-класстың хәм жоқары оқыу орыныларының оқыу программасына киргизип, арнаулы сабақ ретинде системалы үйреніуді енгизіу; 5) қарақалпақ пунктуациясын теориялық хәм әмелий жақтан өз ишине қамтыйтуғын қолланба оқыу қуралын дүзиуді шелкемлестиріу керек. Усы жагдайларды есапқа алмаганша, пунктуациялық жақтан жазыу мәдениятымызды көтеріуде әдеуір қыйыншылықлардың ушырасатуғыны сөзсиз.

Демек, жазыуда иркилис белгилеринин дурсы қойылыуы әдебий тил нормаларын, жазыу мәдениятымыздын жетилисп раўажланыуын тәмийилейди. Тил мәденияттылығы ҳәр бир адамның орфография, орфоэлия хәм пунктуациялық нормаларды терек ийелегенде ғана жетилискен болады. Пунктуация да орфография сыяқлы улыўма халықлық социаллық әҳмийетке ийе. Оннан илим, әдебият, баспасөз, билимлендириу салалары хәм т. б. орындар кең пайдаланады. Сонылықтан жазыудың тиікары болған орфография менен пунктуацияға хәмме уақыт итабарлы қарауымыз керек.

ИНТОНАЦИЯ ХӘМ ПУНКТУАЦИЯ

Пунктуацияның синтаксислик функциясын анықлауда интонация тиікары белгилердин бири ретинде хызмет атқарады.

«Интонация» терминин латынның *intonare* сөзинен алынып, «көтериқки айтылыў» деген мәнини билдиреди. «Интонация» терминин изертлеушилер төрелинен ҳәр түрли түсиниклерге ийе. Интонация терминин менен қатар, соған синоним ретинде «ритмо-мелодика» терминин де қолланылады. Айырым изертлеушилер интонацияны сөйлеуде дауыстың көтериқки айтылыўы деп түсинсе, гейларалары дауыстың көтирилиу күши, үшинши биреулерин дауыстың айтылыў темпин арқалы өзгериске ушырауы деп түсинеди. Гейде интонация түсинигинин ишине паузада киргизиледи. бирақ бул екеуиниң еки түрли қубылыс екенлиги де көрсетиледи. Ал айырым изертлеушилер интонация түсинигинин ишине ритмди де киргизеди. Демек «интонация» терминин илимде кей түсиникке ийе.

Бизниң ойымызды билдириуде лексикалық хәм морфологиялық бирликлер менен қатар, сөйлеу ағымында интонация да қатнасады.

Интонацияның үйреніліуіннің теориялық мәселелері орыс хәм түркий тилдерінде ертеден сөз етилип киятыр. Орыс тили билиминде интонацияны илимий тәйкәрдә анықлау М. В. Ломоносовтың мийнетлеринен басланады. М. В. Ломоносов интонацияны анықлауда сөйлегенде дауыс агымының көтеріліуі, күши, созымлылығы хәм темпиралдык түс алуы өзгешеліклерине тийкарланады деп көрсетеди. (Ломоносов, 1952, 395-396).

А. Х. Востоков М. В. Ломоносовтың анықлауларып дауам еттирип, «интонация бизиң сөйлеуимизге анықлық, тамамланғанлық хәм логикалық тыянақтылық береді» дейди. (Востоков, 1831, 222).

А. В. Добнаш XIX әсирдің ақырында басылып шыққан «Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка» деген мийнетинде биринши рет интонацияны гәптиң миннетли хәм зәрүрли компоненти деп есаплайды. (Добнаш, 1897, 65).

В. А. Богородицкий экспериментальлық изертлеуинде интонацияға үлкен әҳмийет береді. Ол қоспа гәптиң интонациясына анализ жасап, оның (қоспа гәптиң) биринши бөлегинде дауыс көтерінип, ал екінши бөлегинде нәсең дауыс пенен айтылатуғынын көрсетеди (Богородицкий, 1935, 229).

А. А. Шахматов гәйпара синтаксислик категорияларды анықлауда интонацияның үлкен әҳмийетке ийе екенлигин көрсетеди. Ол гәптиң тамамланғанлығының сөйлеу темпи хәм интонацияға қатнасаы екенлигин сөз етеди. Сөйлеу темпи хәм интонация гәптеги сөзлердің орын тәртіби хәм келиснү бәйланысы сыяқлы, гәптиң тамамланғанлығын билдиретуғын баслы грамматикалық құрал болып есапланады» дейди. (Сб. «Шахматов», 1947, 327-328).

А. М. Пешковский интонацияны гәпти анықлаушы белги деп есапламайды. Ол «интонация хәм грамматика» деген мақаласында интонацияның төмендеги үш түрли хызметин көрсетеди: 1) «сөйлеудің эмоциональлық тәрәпин билдиреди; 2) сөйлеудің сөзлик тәрәпин билдиреди, бул жағдайда (За'мак-замо'к, му ка-мука') сөз ираниялық интонацияға ийе болады; 3) сөйлеудің грамматикалық тәрәпин билдиреди (Фирсов, 1962, 27). А. М. Пешковский интонацияның үшінши түрине тоқтағанда, оның гәпке қатнасаы тәрәпиниң сөз етелетуғынын ескертеди.

Л. В. Щербаның синтаксислик бағдардағы лингвистикалық изертлеулеринде интонацияның үйреніліуі мәселелерине үлкен әҳмийет бериледи. Л. В. Щерба «Восточно-лужицкое наречие» деген мийнетинде: «Баянлауышлық (предикативлик) тек ғана фәйил формалары арқалы билдирилип қоймай, интонация арқалы да билдириледи» дейди (Щерба, 1915, 143).

А. Н. Гвоздев интонацияны сөйлеу мелодикасына бәйланыссы анықлайды. Ол сөзлердің айтылуы жағдайлары мелодика, тембр,

пәт, темп хәм т. б. өзгешелликлерине байланыслы өзгерип келет-
гынын көрсетеди (Гвоздев, 1949, 124).

Жоқарыда шолуу жасалған илимпазлардың пикирлерине белгилі, олардың бир қатары, мәселен, В. А. Богородицкий, А. М. Пешковский, А. Н. Гвоздев хәм т. б. тәрәпиннен интонация тилдин фонетикалық қубылысы деп қаралады, соның менен қатар оның гәп дүзиүдеги ролинде де әҳмийет бериледи. Екинши тоң илимпазлар А. В. Добряин, А. А. Шахматов, Л. В. Щерба, В. В. Виноградов хәм т. б. интонацияның синтаксис илимине таяккеле қатнаслы екенлигин көрсетеди. Демек, интонация тек сөйләу ағымындағы интонациялық элементлерден дүзилетуғын фонетикалық қубылыс болып ғана қоймай, сөз хәм сөз дүзбеклерин гәпке айналдырушы, оларды номинативлик мәниден гәплик (предикативлик) мәниге өткеріуши синтаксислик құрал хызметин де атқарады.

Хәзирги тил илиминде интонация еки аспект тийкарында үйрениледи. Оның бирі фонетикалық—сеслик қубылыслар, екыншиси грамматикалық—мәнилик хәм стильлик хызмет атқарыуы. Интонацияның еки түрли бағдарда үйренилиуи бир-бирі менен тығыз байланыслы. Интонацияның фонетикалық бағдарда изертлеуі оның (интонацияның) семантика—синтаксислик хызметин тәмийинлейди хәм илимий тийкарын дүзеди.

В. В. Виноградов тәрәпиннен интонацияның төрт түрли хызметін көрсетиледи: 1) грамматикалық бириктириуши; 2) синтагмаларға бөлинуушлик; 3) предикативлик хәм 4) дифференциаль—модальлық (Вопросы синтаксиса совр. рус. яз., 1950, 91).

Интонацияның грамматикалық бириктириушлик хызмети гәп бөлеклерин мелодикалық жақтап бир пүтүн этип бириктиреді.

Гәп бир синтагмадан да, еки ямаса бир неше синтагмадан да дүзилиуи мүмкин. Бундай жағдайда интонация гәпти синтагмаларға бөлиуши хызметти атқарады.

Интонацияның предикативлик хызмет атқарыуы бир ямаса бир неше сөзлерди бириктирип, сол сөзге гәплик (предикативлик) мәни береді. Сонылықтан бундай интонация гәплик интонация деп те аталады.

Ал, дифференциальлық—модальлық хызметте келгенде, интонация хабар, сорау, үндеу мәнилерин биладирип, модальлық мәнидеги гәплердің дүзилиуин тәмийинлейди.

Интонация туғралы революцияға дейинги түркологлар А. М. Казембек, М. П. Мелноранскийдің мийнетлеринде, сондай-ақ «Алтай тили грамматикасында» да сөз этиледи. Бирақ, бул илимпазлардың мийнетлеринде интонация ауызекі сөйләу өзгешеликлерине байланыслы үйрениледи.

Интонацияның синтаксислик роли туғралы хәзирги түркий тиллерин изертлеуши Ш. Шоабдурахманов, М. З. Зәкиев, Ф. Му-

сабекова, А. Н. Нурмаханова, К. Назаров ҳам т. б. илимпазлардын мийнетлеринен де орын алады. Бирақ бул авторлардын мийнетлеринде интонация өзлери қатнасты темаларға тийисли орындарда сөз етіледі.

Интонация менен пунктуацияның бір-бирине қатнасы мәселесі жүде қоспалы сыпатқа иіе. Пунктуация басқа принциплер менен қатар, интонацияға да тийікарланады. Бирақ интонация ҳам пунктуация барлық жағдайда бір-бирине мууапық келе бермейді. Себеби, булардын екеуі екі түрлі өлгешелікке иіе. Интонация афизеки сөйлөуге қатнасты, ал пунктуация жазыуға қатнасты құралларды билдиреди.

Пунктуация, тийікарынан, жазыуда интонацияның графикалық белгиси ұазыйпасын атқарады. Бирақ, интонация ісленген бірлық орындарда иркилис белгилериниң қойылыуы шөрт емес. Мәселен, кеңейтилген жай гөптерде екі ямаса бір неше орында интонация іслениуі мүмкин: 1. Пәскелтек шағырлық тауынын төменги етегине //қойларын жайып тұрған Боранбай// аспан әлемине көз таслап тұр. (Ж. Сапаров). Бул кеңейтилген жай гөпте үш орында интонация ісленген. Бирақ олардың екеуі интонацияға қатнасты иркилис белгисине иіе емес. Ал бирсөйи гөптин соңында интонацияға қатнасты пунктуацияға иіе болып келген. Гөп ишинде тик сызық пенен көрсетілген екі орындағы интонация иркилис белгисин талап етпейді. Бул интонациялар гөптин синтагмаларға, детерминант ҳам актуаль ағзаларға қатнасты бөликиүйне байланысты интонацияларды ғана билдиреди. Ал гөптин соңындағы интонация предикативлықти билдиреди. Гөптин ұшыұмалық мазмуны белгилі бір пикир тыянақлылығына иіе болады. Бул интонация гөптік интонацияны билдиргенліктен, гөптин соңында ноқат белгиси қойылған. Және де мына гөпте салыстырып көрейик: Әмиўдәрья ойпатлығында //быйыл бақар ерте шығып, жер беті// көклей баслаған еді (Ж. Сапаров). Бул гөпте төрт орында интонация ісленген. Оның үшеуі — гөп ишинде, ал бирсөйи-гөптин соңында. Бирақ, бул интонациялардың іслениуі биргелік емес. Гөп ишинде келген интонацияның үтир қойылған түрлі гөптин дүзилісіне байланысты, қоспа гөптин құрамындағы жай гөптерди бір-биринен бөлиу үшін қойылған. Бул орында иркилис белгисиниң қойылыуы үшін гөптин құрылысы да, интонацияда қатнасты болып келген. Қоспа гөптин құрамындағы биринши жай гөптин ақырында интонация бираз көтеріңки айтылады да, ұлыұма гөптин соңында пәсейеди. Ал гөптин соңында ісленген интонация хабар интонациясы менен айтылып, бір нүтине қоспа гөптин тамамланғанлығын билдиреди ҳам ноқат белгиси қойылады. Қоспа гөптин құрамындағы екі жай гөптеги тик сызық арқалы көрсетілген интонациялар синтагмаларға байланысты қойылып келген.

Хәзирги орыс хәм түркий тиллериндеги пунктуациялық белгилердин саны 10-12 графикалық белгини қамтыйды. Орыс тилини изертлеулеринде пунктуациялық белгилердин системасына, тиісінше қарыкан ноқат (.), сорау белгиси (?), үндеу белгиси (!), көп ноқат (...), үтир (,) ноқатлы үтир (;), сызықша (—), қосноқат (:), скобка ( ), тырнақша (« »), еки үтир (..) хәм еки сызықша (— —) сыяқлы 12 түри көрсетиледи. Бунда айырылған арға хәм кири арзалардың еки жағынан қолланылатуғын еки үтир хәм бағыныңқылы қоспа гәпте қолланылатуғын еки сызықшаны өз алдына пунктуациялық белги деп есаплайды (Рефарматский, 1963, 215; Пеньковский, Шварцковф, 1979, 7; Валгина, 1979, 33).

Қазақ тили билиминде Ф. Мусабекованың пунктуацияға арналған изертлеуинде иркилис белгилериниң 12 түри көрсетиледи: нүкте (.), көп нүкте (...), қос нүкте (1), үтир (,), нүктели үтир (;), сызықша (—), тырнақша (« »), жақша ( ), квадрат жақша (1 1), жаңа жол, сорау белгиси (?), леп белгиси (!). Бунда иркилис белгилериниң 11 түриниң графикалық белгиге ийе екенлиги көрсетиледи де, жаңа жолдың шәртли белгиге ийе емеслиги айтылады (Мусабскова, 1973, 26). Сондай-ақ қазақ тилиниң жоқары оқыу орындарына арналған сабақлықларында да усы пунктуациялық белгилердин үйренилетуғыны көрсетиледи (Балақазев, Қордабаев, Қазирги қазақ тили, 1966, 327-334).

Татар тилиндеги мийнетлерде де пунктуациялық белгилердин жоқарыдағы 11 түри үйрениледи. (Зәкиев, 1984, 227-228).

Ш. Шоабдурахмановтың «Өзбек тилинде пунктуация» деген мийнетинде өзбек тилиниң пунктуациялық системасы төмендегіше көрсетиледи:

1. Нүкте, сорау белгиси хәм үндеу белгиси айырым өз алдына қолланылған гәплердин тамамланғанын, ақырын көрсетеди.
2. Үтир, тире, нүктели үтир, қавс, еки нүкте хәм көп нүкте гәп арасына қойылатуғын көрсетеди. (Шоабдурахманов, 1955, 18). Улыўма бунда иркилис белгилериниң он түри көрсетиледи. Сондай-ақ өзбек тилиниң жоқары оқыу орындарына арналған сабақлық хәм қолланбаларда да жоқарыда аталған иркилис белгилери үйрениледи (Асқарова, Қасимова, Жамалханов, 1989, 264-468; Миртопиев, 1992, 63-64; Назарова, 1976, 47).

Қарақалпақ тилинде де пунктуациялық белгилердин системасы орыс хәм түркий тиллериндеги сыяқлы көрсетилген иркилис белгилердин қамтыйды. Н. Дәуқараевтың авторлығында дүзилген 7-классқа арналған «Қарақалпақ тилиниң грамматикасында» (1949) иркилис белгилериниң 11 түри: ноқат (.), сорау белгиси (?), үндеу белгиси (!), үтир (,) ноқатлы үтир (;), сызықша (—), үтирли сызықша (—), қос ноқат (:), көп ноқат (...), скобка ( ).

қос тырнақ (« ») беріледі. (Н. Дәуқараев, 1949, 132-137). Ал А. Есемуратов ҳам А. Худайбергеновтың авторлығында дүзилген мектеп сабақлығында үтирли сызықшадан басқа, жоқарыда аталған 10 түри берілген (А. Есемуратов, А. Худайбергенов, 1955, 130-143).

Сондай-ақ соңғы жыллары басылған мектеп ҳам жоқары оқыу орынаарына арналған сабақлықларда да жоқарыда аталған 10 түри системалы үйрениледи. (К. Убайдуллаев, Дәуенов, Дәулетов, 1968, 149-157; Дәуенов, Дәулетов, 1991, 170-176; Хәзирги қарақалпақ тили, синтаксис. 1986, 270). Бул соңғы сабақлықларда Н. Дәуқараев дүзген сабақлықта қолланылған үтирли сызықша белгиси өз алдына иркилис белгиси ретинде қолланылмайды. Себеби, бул белги жоқарыда аталған иркилис белгилериндей бир белгиниң мәнисинде емес, қабатласып қолланылған еки белгиниң хызметин атқарады.

Қарақалпақ тилиндеги аталған сабақлықларда жаңа жол (абзац) иркилис белгилериниң бир түри ретинде аталмайды. Жазыуда ҳам текст ишинде жаңа жол үлкен әдмийетке ие. Жаңа жолдың графикалық белгиси болмаған менен, текст ишинде өзара байланыслы болған бир пикирди еквинши бир пикирден бөлип көрсетиуде кең қолланылады. Соңлықтан жаңа жол да иркилис белгилериниң бир түри ретинде пунктуацияның системасына киреди.

Улыўма иркилис белгилериниң саны аз болған менен, олардың синтаксислик хызмети жүде кең. Мәселен, бир ғана үтирдиң өзи синтаксислик конструкциялардың курамында бир неше синтаксислик категорияларға қатнаслы болып келеди. Бул иркилис белгиси жай гәплердеги саваў интонациясы менен айтылған бир-гелкили ағзалардың арасында, айырымланған ағзаларды, кирис ҳәм қаратпа ағзаларды айырымлап көрсетиуде, дизбекли ҳам бағыныңқылы қоспа гәп курамындағы жай гәплердиң бир-биринен бөлип жазыуда кең қолланылады.

Хәзирги жазба тилдеги қолланылып жүрген иркилис белгилериниң 10 түри бир неше синтаксислик ұазыйпаларды атқарады. Олардың хәзирги қарақалпақ тили материалларында неше түрли ұазыйпада қолланылатуғын хәзирше бизге мәлим емес. Бирақ ири баслы функциялары 9-классқа арналған қарақалпақ тили сабақлығының 1991-жылғы басылыўына қосымша материал ретинде киргизиледи. Бунда ноқат (қосымша хызмети менен)—6, сораў белгиси—6, үндеў белгиси—4, көп ноқат—2, үтир—3, үтирли ноқат—3, қос ноқат (қосымша хызмети менен)—6, сызықша—7, скобка—3, тырнақша—3 орында қойылатуғыны берилди. Әлбетте, иркилис белгилериниң бул көрсетилген санлардағы функциялары мектеп оқыўшыларына арналған, шекленген түрлері ғана. Ал олардың қолланылыў функциясының толық көринисин

қарақалпақ пунктуациясы мәселелеріне кең түрде арнаулы ізерт-
леу жүргізілгеннен кейін анықланыуы мүмкін.

Хәзиргі дәстүрлі үйреніу бойынша қарақалпақ тілінің жа-
зыуында қалипескеп түрде төмендегі иркилис белгилерінің сис-
темасы қолланылады: (1) ноқат, сорау белгиси, үндеу, белгис-
көп ноқат—бул белгилер гәпте қолланылуы орны бойынша гәп-
тің соңында ямаса сыртында қолланылатуғын иркилис белгилері-
деп алыныуы мүмкин. Бул белгилерден үш иркилис белгиси—
ноқат, сорау, үндеу белгилери гәптің соңында қолланылады да,
көп ноқат гәпке ямаса текстке қатнаслы пикирдің қысқартылуы
алыныуына байланыслы гәптің алдында да, соңында да қойы-
лыуы.

2) үтир, ноқатлы үтир, сызықша, қосноқат, скобка, тырнақша
—булар гәп ишинде қолланылады.

3) Жаңа жол текет ишиндеги бир-бирине байланыслы болған
хәр бир пикирдің басланыуы алдынан келеди. Демек, иркилис
белгилери қолланылуы сферасы бойынша сөз—гәп—текстке қат-
наслы болады да, ал қолланылуы орны бойынша баста—орта—
кейинги позицияларда келеди.

ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИНИҢ ХЫЗМЕТИНЕ ҚАРАЙ БӨЛИНИУИ

Иркилис белгилери синтаксислик хызметине қарай, бөлиушн
иркилис белгилери хәм ажыратыушы (ямаса айырымлап көрсету-
ши) иркилис белгилери болып еки топарға бөлинеди.

Бөлиушн иркилис белгилери пүтін текст бөлеклерин, бир пүтін
қоспа гәптің қурамындағы жай гәплерди, жай гәплердің қура-
мындағы биргелкили ағзаларды, атауыш сөзлерден болған ба-
ғзаларды бир-биринен бөлип көрсетеди. Бөлиушн иркилис бел-
гилерінің хызметинде ноқат, сорау белгиси, үндеу белгиси, үтир,
ноқатлы үтир, қос ноқат, сызықша, көп ноқат белгилери, абзац
(жаңа жол) қолланылады.

Абзацтың арнаулы графикалық белгиси жоқ. Ол текстте бир
пикирдің тамамланыуы менен соған байланыслы екінши пикир-
дің басланыуы алдында шегиндирип жазыу арқалы иске асады.
Ал қол-жазбаларда анық болыу ушын жаңа жолға (абзацқа)
мынадай белгиде / Z / қойылады. Бул белги, тийкарынан, баспа
ислериндеги редакторлау, корректура хәм машинкада басылату-
ғын материалларда есетіу ретинде қолланылады.

Айырым жағдайларда бөлиушн иркилис белгилерінің айы-
рымлары ажыратыушы иркилис белгиси хызметинде де қолланы-
луы мүмкин.

Ажыратыушы иркилис белгилери синтаксислик хызметін жа-
ғынан пүтін гәптің мазмунын толықтырып, түсіндириушн, анық-
лаушы синтаксислик конструкцияларда, сондай-ақ сөйлеуші-

ның субъективлик қатнасын билдиретүгін сөз хәм синтаксислик конструкциялы гәплерде қолланылады. Ажыратыушы иркилис белгилериниң хызметин, тийкарынан, скобка хәм тырнақша атқарады, үтир хәм сызықша айырымланған ағза, көрис хәм қаратпа ағзалардың еки жағынан қолланылып келгенде ғана ажыратыушы хызметти атқарады да, ал дара қалында қолланылғанда бөлиуши хызметте келеди:

1. Сонылықтан бала пәт лепен жууырып киятырып, «Шөгип атырған түйе»нің қасына келгенде: (ол түйениң өркешине усап, бір жағы жерге кирип кеткен тарғыл гранит тасты усылай атайтуғын еди) —». Дүкан-машини киятыр. Мен сонынан айланып келемен, —деди оған бір қарап. 2. Жартысы қара, жартысы ақ «Ер» — деп аталатуғын оның тағы бір тасы бар еди. Шубарала болып дөнип турған бул тастың үсти тап аттың еринен айнымай қалған, хәтте оған атқа мингендей болып гәрдилип отыруға да болады. 3. Күндіз, әсиресе тап түс ўақытларында, бала пұталары хәррийген ширалжиелердин арасына барып отыруўды жақсы көретүгін еди. (Ш. Айтматов).

Бул келтирилген мысалларда биринши гәпте үтир, еки тәрелеме тырнақша, сызықша, қос ноқат, еки тәрелеме скобка белгилери қойылған. Бул иркилис белгилериниң еки тәрелеме тырнақша хәм скобка қойылған түрлери ажыратыушы, яғни айырымлап көрсетиуши иркилис белгисин билдиреди. Ал үтир, қос ноқат, сызықша хәм ноқат белгилери бөлиуши иркилис белгилериниң хызметин атқарады. Яғни гәптеги структуралық жақтан феил топламларына, жай гәпке хәм туўра гәплерге бөлип көрсетеди. Ал, екинши гәптеги тырнақша ажыратыушы, қалғанлары бөлиуши иркилис белгилериниң хызметинде қолланылады. Сондай-ақ үшінши гәптеги «әсиресе тап түс ўақытларындағы», деген сөзлердин еки жағынан қойылған үтир ажыратыушы иркилис белгисин билдиреди. Бунда үтир айырымланған ағзаны гәптин тийкаргы бөлегинен мәнилик жақтан айырымлап көрсетеди. Ис хәрәкеттин ислеву ўақтынын анық болған ўақтын еле де аяқылдастырады.

Иркилис белгилериниң бул тийкарда бөлиуши түркий тиллериндеги нертлеўлерде хәзирше сөз етилмей киятыр. Тек иркилис белгилериниң қолланылыуында «гәп ақырында келетүгін иркилис белгилери» хәм «гәп ишинде келетүгін иркилис белгилери» деп екиге бөлип көрсетиледи. (Хәзирги қарақалпақ тили, 1986, 270-272).

Иркилис белгилериниң бөлиуши хәм ажыратыушы хызметлериниң айырмашылығын тил фактлери тийкарында анықлау пунктуациялық қағыйдалардың жетилвсиўи хәм қалипласиўинде үлкен әҳмийетке ийе. Сонылықтан иркилис белгилериниң қолланылыуында оларды тек жоқарыдағы сыяқлы, гәп ақырында келетү-

ғын иркилис белгілері хәм ғәп ишинде келетуғын иркилис белгілері деп формаль көринисине қарай бөлип қарамастан, функциональлық белгісине қарай үйрениу үлкен әҳмиетке ийе болды. Би збул жұмыста иркилис белгілериниң қолланылыуының формаль—функциональлық белгісине әҳмиет берип үйрениуді басшылыққа аламыз.

ИРКИЛИС БЕЛГІЛЕРИНИҢ ҚОЛЛАНЫЛУЫ

Иркилис белгілериниң қойылуы орындары ҳәр түрли. Олардың ғәппаралары ғәптин ақырында қойылатуғын болса, ғәппаралары ғәп ишинде, ал ғәппаралары ғәптин басында, ортасында қолланылыы келеди. Усы сыяқлы қойылуы орындарының өзгешелигине қарай, иркилис белгілерин төмендеги топарларға бөли мүмкин: 1) ғәптин соңында қойылатуғын иркилис белгілері (ноқат, көп ноқат, сорау белгіси, үндеу белгіси); 2) жай ғәптерде қойылатуғын иркилис белгілері; 3) Қоспа ғәптерде қойылатуғын иркилис белгілері.

ГӘПТИҢ СОҢЫНДА ҚОЙЛАТУҒЫН ИРКИЛИС БЕЛГІЛЕРИ

Белгіли бир текет ишинде пикирдик толық ямаса шекленген дәрежеде тамамланғанын билдиретуғын иркилис белгілері ретинде ноқат, сорау белгіси хәм көп ноқат қолланылады. Булар бөлиуши иркилис белгілериниң хызметин атқарады. Бул иркилис белгілериниң қойылуы, тийкарынан, ғәптин қурылысы, мәни хәм интонацияға тийкарланады. Ғәп текет ишинде қурылысы хәм мәниси жағынан бир нәўие тамамланған ойды билдирип, сол ой пикирдик белгіли бир түсиникке ийе болғанлығын хәм пикирдик толық уғынылыуын тәмийинлейди. Бундай ғәптин соңында келетуғын иркилис белгілериниң текет ишиндеги интонациясы тамамланған, яғный ғәплик интонацияны билдиреди. Мысалы: Қоразлар қишқырысы атыр. Қызық! Дәслеп бир жуған дауысы, соң дауысы жиңишкереги, соң оннан да жиңишкереги... мисли бир оркестрдеги қосықшылардай тәртип пенен шақырысып атыр... Бәлки, Жумабайды оятқан қоразлардың усы таңғы шақырғандур?! ямаса ол ояғаннан кейин шақыра баслады ма екен?! ... Бирақ оны Жумабай анық айыра алмады (А. Садықов).

Бул келтирилген текет үзиндисинде ғәптин соңында келетуғын ноқат, үндеу хәм көп ноқат белгілері қолланылған. Олардың хәммеси де ғәптин қурылысы хәм мазмунының белгилли бир бүтінликке ийе болып, бөлиуши иркилис белгілерин талап этип келген. Бундагы ноқат ғәптин мәнисиниң ҳеш қандай сораулық ямаса эмоциональлық мәнге ийе болмай, жай, кабарлау мәнисинде келгенлигин билдиреди. Ал үндеу белгіси қурылысы жағы-

май бір сөзден болған гәптің эмоциональлық мәніге ийе болғандығы ушын қойылған. Бунда таңлануы мәнісі бар. Үшінші гәптің теги еки орында қойылған көп ноқаттың дәслепкиси гәп ишінде келли, санамаалап айтылып киятырған биргелкили ағзалардың үзиліске түскени ушын гәптің ишине, ал соңғысы гәптің ақырына қойылған. Бул гәп құрылысы ҳам мазмуны жағынан кеңейтилген гәп түрінде келип тамамланған ой-пикирди билдиреди. Бирақ гәптің еле де толық тамамланбағанын, шекленгенлигин аңлатады. Дауамының бар екенлиги, бирақ сөйлеуші тәрепнен пикирди соза бермей, тоқтатылғанлығы көп ноқат арқалы мәлім болады. Соңғы 4—5-гәптердеги қосарласып қолланылған сорау ҳам үндеу, сорау-үндеу ҳам көп ноқат белгилери гәптің соңына қойылып келген. Оның дәслепкиси мәнилик жақтан гәптің сораулы-болжаулы мәніде келгени ушын, ал екіншіли гәптің сораулы-болжаулы мәнісин билдириу менен қатар, пикирдин дауамының бар екенлигин, толық пүтпегенлигин билдиреди.

Демек, иркилис белгилери жазыуда ҳәр бир сөзди, ҳәр бир синтаксислик конструкцияларды дәл түсинуудің шәртли белгиси ретинде қолланылады.

Гәптің соңында қойылатуғын иркилис белгилериниң жазыуда кең қолланылатуғынларының бири—ноқат. Ноқат текст ишиндеги хабар мәнісиндеги гәптерди басқаларынан бөлип көрсетиу менен бирге, қоспа ой-пикирди билдиретуғын бир неше гәптерди де байланыстырып, бир пүтпін синтаксислик бирликке—текст синтаксисине бириктиреді.

Гәптің соңында қолланылатуғын иркилис белгилериниң қойылыу орындарын анықлау ушын олардың ҳәр қайсысына жеке-жеке тоқтағанда дәл анықланады.

НОҚАТ (·)

Ноқат—бөлиуші иркилис белгиси. Ол текстеги өз алдына қолланылған хабар ҳам буйрық мәнісиндеги гәптердиң кейинисе қойылады. Ноқат арқалы бөлинген гәптердин интонациясы гәптің ақырына келип пәссә айтылады да, гәптің тыянақланып, тамамланғанын билдиреди. Бул орында гәптің тамамлануы дегенде белгилі бир ой-пикирдиң толық тамамланғанын аңласымаайды. Сөйлеу ағымындағы пикирдиң интонациялық дүғишлікке ийе болған ең киши бөлшеги ретинде ұғынылады.

Хәзирги қолланылып отырған «ноқат» терминнің орнына хәзирге дейин орыс тилинен өзлескен «точка» термині қолланылып келди. Бул термин ең дәслеп мектеп сабақлықларының пайда болуы менен бирге қолланыла баслағаны мәлім.

Соңғы Ұақытлары қарақалпақ тилиниң мәмлекетлик тил биллиги алыуына байланысты орыс ҳам басқа тиллерден кирген

терминлерди жөндөү иси кен қолға алынды. Соңлықтан бул термин өз ана тилимиздің лексикасында бұрыннан бар сөз ретинде «точка» терминнің орнына қабыл етілді.

Усы аталған термин түркі тиллерінде нүкте, ноқат деп екі түрлі қолланылады. Бул терминнің бириншиси (нүкте) тәжик, өзбек, қазақ, татар тиллерінде, ал екіншиси (ноқат) түркмен тилинде ҳам қарақалпақ тилинің 1993-жылы басылып шыққан сабақлықларда «ноқат» термин қолланылып киятыр. Хәқыйқатында «ноқат» сөзи нүкте сөзинге қарағанда қарақалпақ тили үшін түсиникли ҳам бул сөз точканың қолланылыуына дейит тилимизде грамматикалық термин ретинде қолланылған. Хәзирге сөйлеу тилде ҳам көркем әдебиятларда ноқат сөзи точка мәнінде кен қолланылып киятыр. Мысалы: Қосыбай жалынлы көзлерин бир ноқатқа қадап, үнсиз қалды. Әжинияз қосықтың ақырына ноқат қойды да, бастан тәкирарлап оқыды. (К. Султанов).

Демек, точка термининиң орнына нүктеден төри ноқат сөзин термин ретинде алыу қолайлы болады ҳам көпшиликке түсиникли. Бул термин 1990-жылы газета бетлеринде жарияланған «мектеп турмысына байланысы орысша-қарақалпақ сөзликте» нүкте деп алынды. Бирақ пикир билдириушилер тәрепинен оны ноқат деп алыудың кереклиги сынға алынды ҳам 1993-жылдан баслап мектеп сабақлығы ҳам орысша-қарақалпақша сөзликте «ноқат» терминини менен қабыл етілди.

Жазыуда ноқат белгиси гәптин ақырында төмендеги жағдайларда қойылады:

1. Белгиди бир пикир тыянақлылығына ийе болған хабар гәптин кейинне ноқат қойылады. Бул сыяқлы хабар гәптер синтаксислик дүзилиси жағынан бир бас ағзалы ҳам еки бас ағзалы гәп, кеңейтилген ҳам кеңейтилмеген гәп, толық ҳам толық емес гәп ҳам т. б. жай ҳам қоспа гәп дүзилислеринде келе береди: 1. Ақдәрьяның ғырра жағасына Киров атындағы колхоздың кенсеси салынған. Усы кеңседен бир шығанақ өрде уралский аўыллары отыр. 2. 1942-жылдың жаз ортасы. Саратанның тамылжыған ысысы. Колхоз кеңсесиниң қубла тәрепине салынған үлкен складтың алдындағы майданша толы жыйын. (К. Султанов). 3. Дәрьяның суўы да сырқылып баратырғандай азлаў көринди, тек айлауба дығырықларды шарлып, ийрим тартып, жылысып турғандай болып тур. Дәрьяның ағысына қарсы есип, толқын көтерип турған күшли самал да жоқ. Тынышлық (Х. Сейитов).

Бул келтирилген гәплерден ҳаммеси де жай хабарлау мәнисин билдиреди. Олардағы хәр бир гәптен кейин қойылған ноқат тыянақты мәниге ийе болған гәплерди бир-биринен бөлип көрсетиу хызметин атқарады.

2. Буйрық гәптер пәсен интонация менен айтылғанда ақырына ноқат қойылады. Буйрық гәплердин бул түринде эмоциональ-

ның мәні аңлатылмайды, оларда тек өткініш-тилек, бұйрықлы мәнілер ғана аңлатылады: Жылқышы Аташың нәпесінен болған жөңіуарлар күш салып тартыңдар. Сыр берсе көрмен, адымларыңызды тәсаңдастыра көрмен. Менің сизлерди тууарыуға ҳақым жоқ. (Ш. Айтматов).

Шабдар ушқыр қанатым мәнің. Кешир, сауырсына қамшы менен урғаным ушы кешар. Солай етпесем болмай тур. Буган сен ивразы болма. Шабдар. (Ш. Айтматов).—Кел енді, не қылып тұрсаң, зенирейи. Отқа жақынырақ отырып жылпынып ал. (Ш. Айтматов).

3. Хабар мәнісінде келген бір пүтін қоспа гәптен кейін ноқат қойылады: Ишине матор орнатылған кемениң артында бир адам диверлеп отыр, ол ара-тура отырған орнынан ушып тұрып, тум-тусына асықпай көз салады. Журттың бәри соның берги алдындағы шабыра сүйриктің кеңарына ау-нәрестесин салған құсайды, өйткени ұзын шубай тартылған бир пәдиң орны жатыр. (Ө. Абжанов). Егер сол таңда жүзип киятырған қабық елеслен көрнисе, Қутым жаңалықлар, табыслар болатуғынына қуғанатуғын, егер айыңлы сууда ҳеш нәрсе көрнисе, кешке шекем тымсырайып, дым үндемей жүретуғын әдетти шығарды (Х. Сейитов).

4. Бірақ, лекни, сонда да, тек, ал, соның ушын, өйткени, себеби, сондықтан т. б. дәнекерлер текет ишинде өз алдына қолланылған жай гәптиң басында келин, дәслепки жай гәп пенен мәнилик жақтан байланыстырып келгенде дәслепки жай гәптен кейін ноқат қойылады. Бул жағдайда усы дәнекерлер арқалы байланысқан гәллер қоспа гәптиң структурасын дүзе алмайды. Олар бир пүтін текет ишиндеги өз алдына қолланылған парцелляциялық¹ байланыстағы жай гәллер деп қаралады. Парцелляциялық конструкциялар хәзирги әдебий тилдиң ҳәр түрли стиллеринде кең қолланылады: Маманның ишин ашыу өртеди. Бірақ басқа бир ой оны услап, шыдап турды. Журт бул күнди күтә несеним-сизлик пенен күтті. Себеби бул жердиң тәбиятының өзгәлгермәли. (Т. Қайыпбергенов). Хәзирше ондай хәлдийсе де болған жоқ. Бірақ, болып қалған жағдайда, мүмкин, мына кемпирдиң оны қуқарыу ушын шынында да басы айланбас еди. Өйткени, бул кемпир баланын жан ашыры емес гой, ақыры. Кемпир болса буны шетлетип өгейлердиң қатарына шығарып қойынты. Өгейдиң аты өгей-дә, қалай көз-қулақ болып жүрсен де, бәри бир өгейлигине тарта береди. Өйткени, ол өгей... Ал, егер оның өгей болғысы келмесе не қыласақ? Не себептен оның келгинди—өгей болыуы керек екен? Мүмкин, бала емес, ал кемпирдиң өзи келгинди шығар?

¹ Парцелляция термини французша parceller сөзинен алынып, «майла бөлшеклерге бөлину» деген мәнини аңлатады.

(Ш. Айтматов). Бул жер қапырықтау еди, маңдайы терешпейн деди. Сонда да бир нерселерди излестиргендей жан-жағына көзін тигизи урлана қарап тұр. Бул күндері балықшылар жағаяға жақын участкаларда еди. Сонлықтан Айсәлемнің оларға жолығып, хал-жағдайын билеп кеткиси келип, кемесін солай қарай туурылады. (Ө. Айжанов).

5. Гәп ағзаларына бөлінбейтуғын сөз-гәптерден кейін ноқат қойылады. Сөз-гәптер текст ишінде монолог дәм диалог түрінде келеди: Елге басшы болуы қыйын. Аға. Ғар хожалықтың талабы бар. (Т. Қайыпбергенов). Сиз уалы хазиреттин меҳра, гамхоранығы даққында сөйледиңиз. Дурыс. Ол хасылзаданың меҳрисахатын умытыу содырлық болады. (Ө. Якупов).

— Сонда оны усы жерге тигесиз бе?

— Әлбетте. (Ө. Хожаниязов).

— Хау, Айпарша жылағанбысаң?

— Жоқ. (Г. Изимбетов).

6. Сөйлеушінің пикирине қосымша түсінник ретінде скобка ишінде келтирилген киритпе гәптер өз алдына тыянақты мәни билдирген гәп түрінде қолланылса, скобка ишіндеги сол гәптен кейін ноқат қойылады. Бундай жағдайда сол гәп (киритпе гәп) тийкарғы гәптин бир ағзасына қатнасла болуы тийс: Сен!— деди ол үйіне келип хаялы Багдагүлге /Төребай дәстүр бойынша хаялының атын айтпайтуғын еди./ Жумагүл менен сырласып көрдің бе? (Т. Қайыпбергенов). Олай емес, Нуртай аға (Темировтың аты Нуртай еди, көбише оны ауыл адамлары фамилиясы менен атайды) Сиз қәтелесип киятырсыз (Ө. Хожаниязов).

Егер де киритпе гәптин алдындағы тийкарғы гәп тамамланып ойды билдиретуғын гәп түрінде келип, тийсели ирклине белгиси қойылған болса, киритпе гәптин соңындағы скобкадан кейін ноқат қойылады:—Яқ ағай,—деп бұрынғы хәлдеде ишн кеуән менен сөйледи де, бала жыртылып қалған қалтасын аударып көрсетти. (Екинши қалтасы болса, нүткиллей тасип тасланған еди). (Ш. Айтматов). Самолёттен түссем болды, мені хәмме күтин алатуғындай... Жигитлер, қызлар алдыма шығып, гүл төп-ләмларына орайтуғындай. /Айтпақшы детдомда Сибирьде тәрбияланғанман. Қарақалпақстан апрель, майдан баслап-ақ гүл орайына айланады, хәмме нәрсе гүллейн, июльде бир ажайып қала болады, бул—Нөкис/. (Т. Қайыпбергенов).

Ноқат белгиси жоқарыдағы сыяқлы тийкарғы-синтаксислик хызмети менен қатар, қосымша хызметлерди де атқарады. Олар мыналар:

7. Драмалық шығармаларда хәр бир қатнасыушы персонаждардан кейін ноқат қойылады. Егер персонаждан кейін ремарка (автордың түсіндирие сөзи) қолланылса, ремарка скобка ишінде алынып жазылады да, ноқат скобкадан кейін қойылады. Мысалы:

Айназар. Ҳай, ағайинлар кўлқиден айырылмағаймыз.

Сәйсеке. Бир қосық тыңлағым келип кетти. Қосберген иним, дууларыңды алып бир-еки нама қашырып жиберсең-ақ. Шаршағанымыз шығып кетсин.

Даулет. Ассалаўма элейкум!

Ҳамме (Даулетке қарап). Уәлейкум ассалям, ҳә, Даулет аға кел, кел! Сау-саламат барсың ба? Жоқар шығмы.

8. Сабақлық хәм басқа да илмий жұмысларда пикир хәм қатгыйдаларды дәлилләсү үшін факт ретинде мысалға келтирилген тәнтин ямаса үзіндиниң ийесин (авторың көрсетиү үшін ашылған скобкадан алдын ноқат қойылады: 1. Қай жер ық болса, сол жерге үргин қар үйиледи. (Ө. Хожаниязов). 2. Шадлық ағасының сөзлерин ҳәфес пенен тыңлады. Ол анасы менен кабиладан түсип, сол этирапта азмал әрман-берман жүрди. (Ө. Хожаниязов).

9. Бас ҳәриби алынып қысқартылған адам атларының ҳәр бир ҳәрибинен, сондай-ақ бир неше ҳәришлери арқалы қысқартылған сөзлерден кейин ноқат қойылады: Н. А. Баскаков, акад. М. Қ. Нурмухамедов, доц. К. Убайдуллаев, проф. Ж. А. Орынбаев т. б.

10. Санамалап айтылған биргелкили мәвлия сөзлердин дауам етифин қысқартыү үшін қолланылатуғын тағы басқа сөзлериниң биринши ҳәриби алынып, қысқартылып алынған ҳәриплерден кейин ноқат белгиси қойылып жазылады: Колхоз кенесине салыкеш, пахтакеш дийқанлар, механизаторлар, агрономлар, ивженер-техниклер хәм т. б. аўыл адамлары жыйналды.

11. Қатар тәртип, санамалап көрсетилген номерлердин соң ноқат қойылады: Қарақалпақстан халық шайырлары: 1. Т. Жумамуратов, 2. И. Юсупов, 3. Т. Сейтжанов, 4. Б. Қайипиязаров хәм т. б.

12. Белгиле бир күн, ай, жыл атларын санлар менен көрсеткенде, сол санлардан кейин ноқат қойып жазылады: 1. 09. 1992. Бул орында ноқат күн, ай хәм жыл санларын бир-биринен бөлип көрсетиү үшін қолланылады.

Жазыўда төмендеги орындарда ноқат қойылмайды:

1. Қысқартылған қоспа сөзлерден кейин ноқат қойылмайды: НМПИ (Нөкис мәмлкетлик педагогикалық институты) ТашМИ (Ташкент медицина институты) т. б.

2. Әлшем бирликлериниң қысқартылып жазылыўында ноқат қойылмайды: 10 м, 100 км, 5 кг, 15 см, 100 мм т. б.

3. Цифрлы номерлерден ямаса солардың орнына қолланылатуғын ҳәриптен кейин скобка қойылып жазылса, сол скобкадан соң ноқат қойылмайды: Мысалы, -ғанша/-генше формалы толламлар төмендеги пысықлаушылық мәниллерди аңлатады:

1) тийкарғы ис-ҳәрәкетке қатнаслы муғдарлық мәни билдиреди;

2) салыстырыўшылық мәни;

3) шәрт мәнисин билдиреди.

Бул сөзлөрдүн ҳаммесинде гөптүн мазмуну арқалы анык жуу-
фан талаш этилип турган жоқ. Бундай сөзлөрдүн соруаулық мани-
синде жууабы да улафуа гөптүн мазмунунан аңгасып туралы,
Бурнын тысқары, соруау белгилери төмендеги грамматикалық
соруаулардын жәрмеи арқалы қойылады:

3. Соруау адмаемқлары арқалы дүзилген сөзлөрдүн кейинне
қойылады: Қандаи күтин турсан? Бекимбет, кеше неге жығылты-
қа келмедің? (Т. Қайыпбергенов).—Түспөмен бирине де. Бирақ
қалай айтармай?—Субанкул, сен неге бизлерди оятпадың? Мен
бурып ким едим, сол жыллары?—Не болды? Қаяққа? (Ш. Айта-
тов). Неге енди ол уеи пасиялардың бирде бирине бас жиң тарып
қалалтады? Неге енди ол өзи қалемеген басқа бир касишке пра-
ласып кетти? Неге? Неге? (К. Алашбергенов).

4. Ма/ме (ба/бе, па/пе) соруау жанайаулары арқалы дү-
зилген сөзлөрдүн кейинне соруау белгиси қойылады: Сенің уеи
жерге ең аўеде келгенің есинде бар ма. Толғадай? Сен неге биз-
лерге сөлем бермей өгип баратырсаң. Сен өгип гәрдиңе берме,
биздин бе? Я бул жердеги бизлерди орақшыларны менсинбей-
сен бе? (Ш. Айтагов). Енди не, мен бул районны перзенті
емесен бе? Ямаса Сержанов районның ар-намысың уқытты деп
ойлайсың ба? Өткен құралтайдағы сөзлер еле есинде жүр ме?
(Т. Қайыпбергенов). Бурин бул жерде оқығанбысың? Қол қой-
маймысың? Суўға барыақысың? (Ш. Сейитов).—Хаў, Жума-
байжан, қалай аман-саў жүрсен бе? Үй-нилер аман ба?—Шүкер,
Матжан аға, Қалай өзиниң де қуўатың барсың ба? (С. Садықов).

5. аў, ә, о, ғой, не жанайаулары арқалы дүзилген соруау сөз-
лердин кейинне қойылады: Сен баяғылары білиң аўдыла да бол-
дың-аў? Сиз аның қызмысың ғой? Бул 60 тонна болығы керек-ә?
(А. Оразов). Бир биде тапты-аў, ә? (Ө. Айжанов). Жанағы келип
көткен бала-ше? (Ж. Аймурзаев). Елдеп-селдеп өсте-ақырын жө-
төл алармыа-ә? Исел атырған жұмысша ҳам басқалардын жу-
мысына кеўлиң толған менен буның кәтийжеси бахыт келтирсе
емес-аў? (Ш. Айтагов). Сен өзизни атынан жибере қойсан-ә,
қушымы?—Али ол (К. Алашбергенов).

6. Соруаулық мәнидеги не себепли, не ушыне көмекши сөзлери
арқалы дүзилген сөзлөрдүн кейинне соруау белгиси қойылады:
Не себепли отирайына қарайды? (Ә. Шамдратов). Ал, бул жерде
не ушыне төтислемейди? (И. Қурбанбаев). Ол не ушың арза берди
емес? (Т. Қайыпбергенов).

7. Баянлаушыны шығар, қайтеди, болар, екен т. б. сыяқлы мо-
делл мәниле көмекши феинилердин қатнасындағы сөзлер соруау-
лық мәни аңлатып келгенде, гөптин ақырына соруау белгиси қо-
йылады: Көп жерлерди көрген шығарсың? Оғада қыйын болған
шығар? (К. Сейитов). Сен не, Толғанай, уйықлап қалдың ба?
Шаршған шығарсың? Тоғайға жасырынсаң қайтеди? (А. Бегі-

4. Сабақлық дәм басқа да басталып шығатуын кигізілген теманың соңына нәқат қойылмайды: Қарақалпақ тілінің грамматикасы, Қарақалпақ әдебиетінің хрестоматиясы т. б.

СОРАУ БЕЛГИСІ (?)

Сорау сөздер мазмұны бойынша сораулы мәні басқарылуы ұстаз қолында бағалынып сөздің соңына сорау белгисі қойылады. Сорау сөздер қандай да бір нәрсенің, уақыттың, не-дәрежелінің дәл жағдайын сорау билігі мақсетінде қолланылады. Мысалы: Ұрпақтың алдында соқтырған 4-5 ұшан кеме бар емес пе еді? Соны неге пайдаланып атырсыз? (Ө. Айжинов). —Ақсақал, біздер сонша ойлап бұл аттың аяғына қандай зақым келгенін біле алмай атырмыз, не болды екен, бұған? (Ш. Айматов).

Сорау сөздердегі әрқиліс белгілері де ұлығым пунктуацияның қойылуы принциптеріне тийіарланады. Сорау белгисі, тийікарнама, сөздің мәніне, дүзәлісі дәм интонациясына байланысты қойылады. Сорау сөздің ақырында интонация көтеріледі. Олар төмендегі жағдайларда қолланылады:

1. Анық жууап талап ететугын сорау сөзлерден кейін сорау белгисі қойылады. Бундай сорау сөзлерде тыңлаушы қатнасады дәм жууап күтіледі:—Аманбысың құтлы далам?—Шүкір, Толғанай. Сен келдің бе? Бул сапары да ақылдымы ертіп келмедің бе? Толғанай?—Көріп тұрсаң той. Қара басым келдің. (Ш. Айматов). Не жұмыс істеп келдің? Қашан жүрейді деп атырсың? Достым қайсы колхоздан боласың? (Ө. Айжинов).

2. Сорау белгисі анық жууап талап етпейтүгын риторикалық мәндегі сорау сөзлерге қойылады. Бундай сорау сөзлерде тыңлаушы қатнаспайды. Сөйлеуші өзінде өзін сорау береді дәм анық жууаптық мәніне де сол сөздің мазмұнынан ақдасылып тұрады. Бундай сөздер объектив сорау мәнінде емес, субъективтік сорау мәнінде келеді: 1. Ал, енді басқаларға, бул дүниеде жасап атырған аты-жөнін нәмадәм адамларға не десем екен? Менің оларға да айтатуын тәпшім бар. Бирақ, айтқан менен мен хемме адамдардың кеулінен шыға аламын ба? (Ш. Айматов). 2. Перзентіңне қор болғаның қайсы аны жақсы көреді? Бөңар айындағы бултқа несің боламы? (Т. Құдыбергенов). 3. Усыларды сен деген Жалғас өз-өзіне қойып отырған дәлеліңі сауалыңың сен ұрысыз екеніңе түсіпгендей болды. Пар, ол сауалды әурре басқарарақ сөзіп қойыуы керек еді. Мәселен, «мен қаяқтан бул кәсіпке ардасып қала қойдым?» дегеніңі орнына «мен қалайынша берген бола алмай қалдым?» дегенде ұрылырақ болар ма еді? Дәлеліңе жылаары техника болмай жеріңе шығыр менен суу шығырып та жүрді. Бул шығыр он гектарға жұтып боламы? (А. Садықов).

лық жақтан да көтерілген дауыс пөнес айтылады. Мысалы:—**Кел-ди! Дүнәи машина келди!**—деп жүрсені шәуқилдеп бірден қатты бақырып жіберді (*Ш. Айгматов*, «Ақ паракход»). Бул мысалдағы дыққат еталген гөңлер жай интонация менен айтқанда үндеу сан мәнненде емес, жай хабарлау мәнінен билдиреди. Ал текст ишінде оған сөйлеуші тәрәпинен дыққат аударылып, күшлі эмоция менен айтылады ҳам интонациялық жақтан да (текст ишінде) басқа сөз ҳам гөңлерге қарағанда күшлі дауыс толқынына ие билдиди.

Үндеу гөңлерте мәнилен, дүзлісислен ҳам интонациялық аагешилкәлеріне қарай, төмендегі жағдайларда үндеу белгисен қойылады:

1. Күшлән буйрық, өтінисш, тиялек, қулашқаву мәнінендеген буйрық гөңлерден кейин қойылады:—**Хәй, кәйбәни дәнә ҳаял, тоқта, гүнаһыз пәрестелерди тушшықтырмай тур!**—деген дауыс еситади. —**Қәне, аттан түс!**—деп Оразқул дәһини келди. **Түс дегенде түс!** Қәне, қытайдан демес! **Атты кәтер! Атты!**—деп Мәмүн Оразқулды пұқып жіберди. —**Шеш!**—деп буйырды Мәмүн.—**Неге?**—**Шеш** деймен мен саған! **Қайтадан тиркеймен, Шеш арқанларды.** (*Ш. Айгматов*). **Сизлер айтышыаши!** (*Ө. Айжанов*). **Поезд тағы да тезирек жүрсен сеп!** (*Х. Сейитов*). — **Әкелди жибер, сеп!** Болар енди. **Сенин бир өзшә емес, Басқаларға гезек бер!** Не қылған ақылысыз пәрәсен өзшә (*Ш. Айгматов*). **Жүдә жақсы болыпты балам, Иная, оң болсын!** (*А. Садықов*).—**Минте, мынау Ақдарыяның «көрәметәлы» топырағы. Илаҳым, усы топырақ тартып, жауынды жетип, ақ жүзлән абырайды болып елге әмән келгөйсен!** Сәлим тамам. **Ақдарыяның топырағын төкпе!**... (*Қ. Султанов*).

2. Көтерілген интонация менен айтылған хабар гөңлерден кейин үндеу белгисен қойылады: **Дүнәи дүнәи болып жаратылғаннан берп бундай мерекә болған емес!** Бизлер бәримиз сени соңғы жоқта рауана етиу үшін келдик! (*Ш. Айгматов*). **Туўған жерге табаның тийди болды, өзшә сени оқитамаң!** Сенин анан—менң анан! **Сен оқыу пәткерин келгенше өзшә қараймаң!** (*А. Садықов*).

Бул гөңлерден мәнінен жай хабарлау мәніненде емес, қандай да сөйлеушінің қиспәсирим туйғы-сезимини бар екенлиги алаасылады.

3. Көтерілген дауыс толқыны (интонация) менен айтылған қаратпа ағзалы ҳам қаратпа (вокатив) гөңли конструкциялардың кейлине қойылады:—**Хәй-й, арбакеш, жорта қыла бермей, тезирек бол!**—деп бақырды.—**Қәне, Есенқул, айда! Баяғыдай етшә айлай бер!**—**Апа-а-а! Әлейма-а-аң!**—деген дауыс шықты. **Сол! Мисал-бей! Ах, саяағи гана кетейшә, қудайым-ай!** (*Ш. Айгматов*). Әй, аспанда жарқырап қадыған қуяш, сен жер шарын айланшә жүресен, буны сен айтып бер адамларға! **Жолдаслар! Әлиқли дослар!** Халқыма хызмет етиу үшін келип бартырмаң. (*Ө. Айжанов*).

жаз). Бізін үйге барып қайтсақ қайтпеді? (X. Сөйлеу). Бұл мәселені партия жиынылысында қарау керек болар? (A. Оралов). Ямаса шыныда абайсызда қолыңа түсіріп алды ма екен? Олай болса неге арманыраққа түсей, тал бізін қанығып алдына түті екен? Бұның мәнісі не екен? (Ш. Айматов).

8. Сорау мәнісіндегі қане сөзі сорау гөңлерді түзін келгенде, сол гөңтен кейін сорау белгісі қойылады: Қой шаруашылығын не қилыу керек? Өршітнү үшін қоралар қане? Жылқылар үшін сейсхана қане, от-шөп қане, сулы қане, дуз қане? Қане, сен усундай нәрсенің несіне қызығып басынды шатып жүрсең? (Ш. Айматов).

9. Сөйлеуін өз ойың толық көркем мәнерлі (образлы) етіп беріу үшін сорау мәнісіндегі бір неше жай гөңлерді топтап беріуі де мүмкін. Бұндай жағдайда ҳар бир жай гөңтен кейін сорау белгісі қойылады: Пәс пенен оның қасына келдим де, веленіңди қушақлап бауырыма бастым. — Саған не болды? Сен неге жылайсаң? Айт, қане? Қасиретке шыдай алмадың ба? Ямаса биреу кеулице тейди ме? Айт диймен маған? Ямаса маған қаразы болып жүрсең бе? Егер олай болса, кеулице не барып қалдырмай айт қане? (Ш. Айматов).

10. Сорау интонациясы менен айтылған гөңлердің кейніне сорау белгісі қойылады. Бұндай жағдай, көбінесе диалог формасындағы гөңлерде ушырасады: — Қай, балалар! Қайдасызлар? Дауыс берилер?

Оның аты — Гүлсары. Ядында болсын.

— Гүлсары?

— Аға. Былтыр жазда ақлығым үйге қалырып келген еді. Бул атты сол қойған. Жақсы көріп қалған. Сол уақытта бул қулы еді. Ядында болсын: Гүлсары. (Ш. Айматов).

11. Қоспа гөңнің құрамындағы жай гөңлер сорау мәнілі болып келгенде, ҳар бир сорау мәнілі жай гөңтен кейін сорау белгісі қойылмай, үтир қойылады да, сорау белгісі ең соңғы сорау гөңнің кейніне қойылады: Падалан адасқан қой айылы ма, ямаса оны жетен қасқыр айылы ма? (T. Қийинбергенов). Ертең биз оларды қайда жайғастырамыз, жай қане? Түсінің тұрсыз ба, бул не деген гөң, бул гөңнің астарында қандай мәнісі бар? (Ш. Айматов). Неге олар, өлдері заң қызметкері бола тұрып, мәнін заң талабына сай әділ алып барып атырған ислерінің биреуін де жақтырмады? (K. Алаамбергенов).

ҮНДЕУ БЕЛГІСІ (I)

Үндеу белгісі ұлыұма қолланылыуы бойынша үндеу гөңлердің кейніне қойылады. Үндеу гөңлер текет ишнінде басқа гөңлерге қарағанда өзінің мазмұны жағынан сөйлеушінің ҳар түрлі эмоциональлық түйгі-сезімлерін билдірніп келеди. Интонация-

—Хай, ояңдор гәлтиң, кейини бузып баратырсаң кой-эй! (А. Сады-
ков).

Интересләмәк жол менен дүңләгән гәлтер көтерикки интонация менен айтылып үндәү гәлтерди дүзедт. Бундай гәлтердин кейинше үндәү белгисен қойылады: Қарай қойсаң сәди, қандай мәлдир жаңың буа! (Ш. Айтматов). Балалар, бул мен!—деп дауысын шығын буа! (Ш. Айтматов).—Бул мен! Сөйләс атырғаң мен!—Қуң, болдә сәди, мәнн жибәрмиләр шайтанлар! Көрдүн бе дәларәлләтн! Әнә, әнә айттым кой саған! (Ә. Тәжәяддинтов).

Үндәү белгисен үндәү гәлтердин жоқарыдағы сыяқлы дүңләсәләк өзгөшәләнмәк байланысды қойылуыз менен қатар, оның қарым-қатынасылақ функцияларына қатысәләк болып та келәди. Бундай жағдайда үндәү гәлтерди дүңләшп грамматикалық құралдар қатысәләк-әк, гәлтиң маңымы хәм интонациясы арқалы-әк үндәулик мәнн аңласылып турады. Булар төмәндәгиләк:

9. Сүрән—шақырық мәңсәндәгә үндәү гәлтердин кейинше қойылады. Жасасың барлық жәр жузында парәкәтшәләк! («Еркин Қаракалпақстан»). Барлық күш жетистирилгән зүрәттәк сәпәтләк жибәрәк адыға қаратылсаң! («Еркин Қаракалпақстан»). Хәммә жыһым-геримгә!

10. Қууанышлы хабар, қутлықлау, ағыс айтуу, сүйсәниш мәңсәндәгә гәлтердин кейин: Көз айдың батыр, көз айдың! («Ал-замәк»). Шабдар! Ат болғанына жәннұар! (Ш. Айтматов). Қол-сәз дәласының, батырларына сәләм! (Н. Дәғқараев). Бул ушын мәнн мәртәбә раһиет! (Ө. Хожаниязов).—Сүйинши Толғанай апа! Жақсы хабар айтқалым ушын маған сүйинши берсәң! Жорабек ағимини кәлпин босанды.—Қой-ә! Қашан босанды?—Бүгин гәл алыңда. (Ш. Айтматов). Сүйинши әнәсә, Гүлжамал кәлди! (А. Бекимбетов).

11. Қәхәрлену, гижиниу, ғарғау мәңсәндәгә үндәү гәлтердин соңына қойылады: Кәрсәтәмен мән саған!—деп өзләнше ишнин қәхәрәндәк Оразақул. (Ш. Айтматов). Урыс! Әшәртәк әбештә!... Әл бәрәк болдә жалғызамды!... Наймыт!... Қарық бола кой!... Хәссәниә!... (К. Султаков).—Илайым, сәд жатқаныған турмасын! деп ғарғады Танабай. (Ш. Айтматов).

12. Сәләмләсәну, хошласыу, ҳармасын айтү мәңсәндәгә үндәү гәлтердин кейин:—Ассәләүма әләйкум.—Үдәйкум ассәләм!—Танабай кәлгәнләрдәк қошнан алды. (Ш. Айтматов). Сән кетип баратырсаң бе, Толғанай?—Ауа, кетип баратырмаң. Егер тири болсаң, тәғә айнылып кәләрмән. Хош бол, далам!...—Ырәзы бол, тош сәди, қаназатым Гүлсары! (Ш. Айтматов). Азәмәтләр, ҳармәдләр! Бар болың! (К. Султаков).

4. Көтерілген интонация менен бітілген тыңлақ сөзін жай гәптерден хәм тыңлақ сөз гәптердин кейинше үндеу белгиси қойылады. Хәх, сол қасқырды баласынан из қуған жөнүше қара! (Т. Қайыбергенов). Алақай, Пазман ағам киятыр! Па, дүбия-ай! Туғын өскен жер қандай қолырли! (Н. Дәуқарова). —Хә, хә дей-пақ таллауына қара! Қара!—Бәрекелла! Торғай аға, жақсы ат болмақ түри бар екен. Кеулим тағир-ақ көтерілди. қалды. (Ш. Айтматов). —Хәш болсам, қайттым! Жаманлық жағдым ба-сына! Кес болмасым жалғызымнып жолыға көз жасым! Ая қу-дайым!... (К. Султанов).

5. Күшейтілу мәнісиден қандай, қайсы, қанша, қаншама, со-лай, сондай, бунша, қалай-қалай т. б. аймақтардын қатнасына да дүзілген үндеу гәптерин соңына қойылады: Бұл қандай ая-дай! Айсынем болса Фодллықты қанжығасында жылды кетті. (С. Хожамматов). Усындай әлиұайы мийнет ерлерн бізде қаншама көп дейсиз! (Р. Сайытқаров). Барлық жұмысым усылорды дас-турқаны ұшып! Ағай солай, жолдас Дәулетов! (Т. Қайыберген-ов). Усындай заманға түсінбеушіликтің себебинен мынаў түр-ған «Есберген шығанақта» қанша адам қырылды дейсен! (А. Са-дықов). Урматтың кесәпәтпап қаншама жерлер егилмей қалды дейсен!—Мынаған қара, ене, қандай рәдет бағышлайтуын жауыз дейсен-ә! Қарай қойса енди, қандай мөлдір жауыз бу! Көперсең елс, быыл жүрәт мол болады. (Ш. Айтматов).

6. Хабар гәптердин баяндаушына ә, о, аў, дә, роф жананай-лары дүбәклесип үндеу гәптер жасалады хәм кейинше үндеу бел-гиси қойылады: Бас врач жалғыз мишкнаны садақата миши кет-кен екен-ә! (Т. Қайыбергенов). Ақ көкирек гана қарағым-аў, ай-налайып, Сени қайғыраман деп болдырып қалдым-гой! Қырқ ше-дек суў алатуғын нүлсн қазанға жылқының етиң салып асқанда етине тилкнп шыққан майын айтсан-ә! (Ш. Айтматов). Назар бағман баслыққа жаман көзи менен бир қарап қойцы.—Трактор болса онлар. Ғырыстай азаматты айтсаң-ә! Азамат саўалып кет-се, тракторды дүзел береди-гой! Күнше он рейс пахта тасып тур-ған тракторымын абырды-аў! Әуәлден-ақ оқыўға табаным тарт-пап еди-аў! (А. Садықов).

7. Бир жай гәптин құрамында тыңлақ хәм жананай сөзлер ке-лип үндеу гәптер дүзіледі. Бундай жағдайда гәптин эмоционал-лық мәніси күшейтіліс айтылады хәм ақырына үндеу белгиси қойылады: Пай, күнде жанды-аў! (Т. Қайыбергенов). Пай, әт екенсең-дә! (Х. Сейитов). Уўх, жүрегим жаңа жай тапты-гой! (Р. Сайытқаров). Ах, Султанжураттың сондағы аяқ-аңғына тий-мей зымрағып-ай! (Ш. Айтматов). Хә, әттең, илғаншы дүбия-ә!—Бай-ба-ай, Ұзақбай икем, шиймақпад көпшикте уйқылаган усаб-сап-аў, бетиндиги сызығы сайрам-сайрам-гой!—Пай, Пурхай аға, қатырасыз-аў!—Уай, тахист дегенлерде де айман болмайды-аў!

соңғы абзалары, яғни сөйлесушінің пикирі тамамданбай қала-
ды. Бірақ сол көп ноқаттың орнын солтыратуының пикир автор те-
релігі өкініш бір абзац арқалы текете дауам етеді. Мысалы:—
Ал, Кузаны, енді ұсылай өсиі тура береміз бе?—деп Танабай
жорғаны айтерген еді, ол тоссаң, аяқтары шалысы кетті.—
Қана, нақтап тұр, мен хазір...

Ол арбаның инадеті келініше ыртошқа салып келген бос
келеті қазыны сабы менен көтерді де, оннан түйілістікте шыға-
рып алады. Умытып кетішті, кемірі жолға шыққанда нан жауын
өсіріп жіберген еді, хазір арқатты ойлап туратуғын ұяқтына.
Танабай манын арықын сындырды да, оны тууран, бешкентінің
шалғайына салып атың аузына тұтты. Гүлсары пысқырып демін
алып надын ійсекемеді, бірақ оны жей алмады. Сол ұақытта Та-
набай пайды алақанына салып жегізе бастады. Аузына бір неш-
ше бөдегің тақты, ат тамаша бастады... (Ш. Айматов).

Бұл текетте дыққат етілген гәштегі көп ноқат жай гәштің
ашында қойылған. Сол гәштің аяқласылған пикирдің де, гәштің де
солық тамамлабағанын билдіреді. Бірақ бұл гәштегі көп ноқат-
қа дәтәселі пикир текеттегі соңғы абзац арқалы дауам етеді.

3. Көп ноқат жаңа жолдың (абзацтың) бастыңғы алдынан қо-
йылып келеді. Бундай жағдайда алдыңғы жаңа жолдан көп но-
қатты жаңа жолдың хабарлау мазмұнының үзілігендігі, басқа-
на ежелігіні билдіреді.

... Сержанов Мамутовтың үйіне келген ұты демлерде Дәулетов
Худайберген Гарриның үйінде отырған еді. Гарриның әпсанасы
Дәулетовқа унады. Бираздан соң ол оның менен сөйлесуі ұшып
және келуге уәде беріп түргелді.

Өткен, олар буннан соң ушыраса алмады... (Т. Қайыпбергенов).

... Үйіне келсе, үйіне құлын урыулы, арасы да бір жаққа кет-
тіп қалған. Ақыры болмаған соң бизің үйге келді... (А. Садықов).

4. Үзіндідегі ямаса басқаның мейнетінен алынған цитатада-
ғы түсіріліп қалдырылған гәшлердің орнына көп ноқат қойыла-
ды. Белгілі ышқы Қазбек Султанов «Дағыстан» кемесінің қаю-
таларын көріп жүріп былай деді: «... Исеимім күшлі, Арал
еле бұрынғы халына келеді хәм сууларында «Дяғыстан» кеме-
сі де жүзе баслайды». (П. Шермухамедов). «Бердақ демократ
шайыр сипатында өз доуірінің ұақыялары менен жәмийетлік
қатнасы алдыңғы көзқарастан бақалады»... деді академик М. К.
Нурмухамедов («Бердақ хәққында сөз»).

5. Көп ноқат газета мақалаларындағы темалардың түсіріліп
қалдырылған сөзлерінің орнына қойылады: Отыңыз сөнбесін...
(«Еркін Қарақаллақстан», 1994, 1-дәліу). Келер күннен ұмыт
көп... (сонда). Көп болып қолға алсақ... («Еркін Қарақаллақ-
стан», 1994-жыл желдіңің 28-и). Қыс сығары қатал... (сонда).
«етер, негің көзің билсең...» («Еркін Қарақаллақстан», 1996-
жыл, 4-қарт).

КӨП НОҚАТ (...)

Көп ноқат, көбінесе тәптің соңында, кейде тәптің басында пішінде қолданылатын ырымша белгісі. Бұл белгі, тілшінің мәніне байланысты қойылады. Көп ноқат қандай да бір сөздер менен ой-пикирдің үзіліске ұшырағанын яғни оның толық тамданбағанын, дауамының бар екенін білдіреді.

Үш жылдық армияшы паткеріні келген жердесі — Қалай ауының үстінен шықты. Біротаала ажанасы екеуін Жумабайдың үйіне көшіп келді де, Жумабайды оқығұға жіберді. Хұўлен қалған де жадық қайтадан толысты...

... Тап ата Жетісбайдың «малдарыңды айлаң» деп бақырған дауысы шығуыдан, адамлар ашалақта-жумалақ қораларына қарап ұмтылысады; киім сәкилеріне ылақларын, қойларына қозыларын жібереді. Сыйырларына болса баспақларын жіберіп иілдіріп, сауын алады... (А. Садықов).

Бұл екі абзацтан ибарат текеттің бірінші абзацның соңында, ал екінші абзацтың басында көп ноқат қойылған. Бірінші абзацтағы тәптің соңында қойылған көп ноқат еке де сөйлеушінің сөзінің дауамының бар екендігін білдіреді. Ал екінші абзацтағы тәптің басында қойылған көп ноқат дәсленки абзацтан басқа пикирлерді білдіреді. Бірақ оның алдында басқа пикирлердің бар екендігін, оның үзіліп қалғандығын білдіреді. Бұл екі жағдайда да көп ноқаттың қойылуы логикалық ойлауға байланысы болып келеді.

Көп ноқат төмендегі жағдайларда қойылады:

1. Айтылажақ ой толық тямданбағанда тәптің ақырына көп ноқат (...) қойылады. Бұл жағдайда тәптің айтылуы мақсетіне қарай, көп ноқаттың қойылуы үш түрлі болып келеді: а) сөздің нтонациясы менен айтылса, тек ноқаттың өзі; б) сөздің нтонациясы менен айтылса, сөздің көп ноқат (? ...) а) үлдеу нтонациясы менен айтылса, үлдеу белгісі хәм көп ноқат (...). Белгілері қойылады: Сержаиковқа бұл ағыр түпінді де барин егелемеуге тиристы... (Т. Қайырбергенов). Әйтеуір мен алып барын атырған не бойына жыналған материаллар уеиннан дәрек береди... (К. Алашбергенов). Бундай жағдайда ол не айттың мүмкін?... (Т. Қайырбергенов). Сналерге де хукимет айдақ төлен қойыпты-ау! — Мен не қылайын қосшым. Жобиркеш арасына қайтып алып отыр той!... (К. Алашбергенов).

2. Айтылажақ биргелікпен ой-пикирдің дауамдай бермей, қысқартып беріуі дәрүр болғанда, сол қысқартылған орында көп ноқат қойылады: Мәмлөкетке пахта тапсырыу керек, саялы тапсырыу керек, оволь тапсырыу керек, тәп тапсырыу керек, сүт тапсырыу керек... (А. Садықов).

Кейде көп ноқат тәптің кейінде емес, жай тәптің ишіндегі қысқартылған орында да қойылады. Бундай жағдайда жай тәптің

абзацтардың баяты үшін құрбан болған Ермбеттің мәрттік іс-жәрі баяндалады. Бұл текттегі бірінші абзацтардың үшеуі де ұлыма тектте ортақ лексикалық құралдар мен дала, тууылған жер, ана жер сөзлері арқалы мәнілік байланысқа түсіп, бір тұтас синтаксистік үтінділікке биіріккен. Бірінші абзацтағы кең дала, тууылған жер екінші абзацта да тақрарланады. Ал екінші абзацтағы ана-жер үшінші абзацта тақрарланып келеді. Демек, лексикалық бірліктердің қар бір абзацта ізбе-із логикалық байланысқа түсіп тақрарланып келуі абзацтардың өз-ара мәнілік байланысқаларына тәміліккейді.

Сондай-ақ қар тұтас синтаксистік үтіндіктегі (текттегі) абзацтар ізбе-із мәнілік байланыста келмей, қар түрлі мәнде келуі де мүмкін:

Май қуяны алыста қазақ жерлеріне әсте еңкейіп барстыр еді. Дөңселенген қуяш тап мәбектің сарыұзына ұсап баратыр, қарасаң—көзің қамсады.

Қырғашалар қам қазақлар тап кешке дейін ат сабылтып, ер үстінде еңкейіп, ылақ тартысып, оны бір-бірінен жулқып алып, та шауқым көтеріп, та жұмбыршақланып қалып, та бақырысып, тағы тарқасып кетеді.

Шәддегі саялар созылғанда барып қарыялар ауылға алып кетіге рұқсат берді. Ылақ ортаға тасланды. «Алған ылақ!» (Ш. Айтматов).

Бұл келтірілген тект үш абзацтан құралған. Бірінші абзацта сөйлеуші өз икірін тәбнат көрінісіне сүрретлеу менен тамамлайды. Екінші абзац ылақ ойын тууралы баянланады. Үшінші абзац ылақ ойынның тамамдануы тууралы пікір билдіріледі. Бұл абзацтарда сөйлеушінің ойы қар түрлі мәнілерде баянланған. Бірақ, буларда да ұлыма логикалық байланыстар бар. Бірінші абзацтағы иі-қорекет, ұақыялар ылақ ойынына қатынасы, сол ылақ ойынның баянлауға арналмаған менен, логикалық жақтан кеңісілік қам ұақытқа қатынасы ылақ ойынның тақылымына тамамланады.

Текттегі абзацтың құрамы бір гәптеп де ямаса бір неше гәптерден дүзіліуі мүмкін:

Тәнабай азыраққырап жап-жағына қарады: алыста—таулар, әтірапы бийдай ағылақ, алыста қәп иіп көрінісбеді. Жылдың ұсы мезгілінде жолаушылар бұл жерлерде жекке-сйірек ұшырасады.

Гарры ат қам кексе адам құла мәйданда жекке-жалғыз тұрыпты. (Ш. Айтматов).

Абзац формальтық көрінісіне қарай, диалог гәптерде киші абзац түрінде құрылады. Киші абзац түріндегі қар бір адамның гәпіннің (репликасы) алдына сызықна қойылады:

Қадірдан ана жер, сен бізлердің бәрімізден де сйнедіккі, үстінде сақлап тұрсаң. Дүньяның барлық жеріндегі адам бала-

Газетадағы текетке берілген бұл темалар толық берілмей, қысқартылып берілген. Олардың толықлығы текеттегі мәтін бойынша тұрады.

ЖАҢА ЖОЛ (АБЗАЦ)

Абзац — немісше *absatz* сөзінен алынған термин. Ол дәлдігі жазыуда екі мәніде қолданылады: 1) жазба текет қатарларының басталуы алдындағы бос орын мәнісін білдірсе; 2) бір немесе бірігеше топтарда дүзіліп, бір нүкте мазмұнына иіе болған текет композиция түсінігін береді (Русский язык. Энциклопедия. 1979, 10).

Жаңа жолда басқа принцип белгілері сыяқты жазыуда кең қолданылады. Бірақ жаңа жолдың арнаулы графикалық белгісі жоқ. Ол баспа қам қолжазба қатарларында өзінен бұрынғы жазыу қатарынан үш дәріп кейін шегелдіріліп (бос орын тастап) жазылады.

Хәр бір жаңа жол текеттегі жаңа ой пікірдің басталуына білдіреді. Бірақ текет ішінде келтірілген жаңа жолдағы пікірлер бір-бірі менен мәтіндік жақтан өз-ара байланысы болмайды.

Жылыныстан адамдар кеуіллі тарқасты. Кең далаға көз жіберді. Қуаыншылы елеслер, тууылған жердің көршінен хәмішін ой-қиялы қанаағландырып, әлде қайда алып кетті. Қыял қуы бір есе Қызылқум үстінде, біресе Әмір, Аралды бойлап парүаз етті. Тууылған жерден шегелі гүлдей, тасары тәухәр, алтындай көрінді. Тууылған жердің көршіне тойымлық барма? Көргей сайын көргісі келеді.

Мақпал көлдің бойына қумарға қарады. Не деген кең дала. Не өскен сол итеді. Адамның басқаның бәрі көгереди. Бұл кең далада адамның таусылмас қысқы жатыр. Міндет ете, жемісінді же, деп ая-жер кең қушағын ашып атыр.

Ая-жерге машқы етіп бәратырған адамдардың көз алдында гөне аялардың бойындағы Ерімбеттің кебірдің басында өскен шоқ торалғы елеследі. Оның түр-тұлғасы, мәрттік иен хәмішін ерлікке шақырып тұрғандай елес берді. Жаңа турмыс үшін түрескен, келешек әуладдардың бахыты үшін құрбан болған халықтың бірінші мәрт ұлдарының өлмес істері, арзыу-әрманлары-узақ мәзіпте мезеп тұрды. (Х. Сейітов, «Хәуірліп самаа романы»).

Бұл келтірілген текет үш абзацтан құралған. Хәр бір абзац мәтіндік жақтан өз-ара байланысы болған сөйлеушінің хәр түрлі пікірін білдіреді. Бірінші абзацта сөйлеуші тууылған жерге болған адамдардың сүйбішілік сезіміне байланыды. Екінші абзацта Мақпал көлдің бойындағы кең дала сүрретаенеді. Ал үшінші абзацта сөйлеуші тәршінен жаңа турмыс, келешек әу-

ЖАЙ ГӨЛЛЕРДИҢ ИРКИЛІС БЕЛГИЛЕРИ

БАСЛАҒЫШ ПЕНЕН БАЯНЛАҒЫШТЫҢ АРАСЫНА СЫЗЫҚШАНЫҢ ҚОНЫЛҒУЫ

Сызықша — дәстүрлі жазыуда жұды кең қолданылатырын хәм қай фундациялы иркилис белгилердин бири. Ол синтаксислик хәм функциональ-экспрессивлик аызметлерди атқарады. Әсиресе онын адоциональ-экспрессивлик хызмети көркем шығармаларда кең қолданылады.

Сызықша ырыс баспа сөзинде XVIII ысирдин 60-жылларынаа баслап пайда болған. Сызықшаның үбренилиғи М. В. Ломоносовтың 1755 хәм 1757 жыллары басылған «Российская грамматика» деген мийнетинде көрсетилмейди. Бул иркилис белгиси биринчи рет А. А. Барсовтың «Российская грамматика» (1797-ж.) деген мийнетинде «Молчанка» (яғаса «черта») терийли аталады (Изапова, 1979, 236). Демек, сызықша рус тили билиминде XVIII ысирдин ақыры XIX ысирдин басынаа баслап жазыуда кең қолданыла баслаған.

Қарақалпақ тили билиминде сызықшаның жазыуда қай уақыттан баслап қолданылғаны бизге дәзирше белгисиз. Себеби қарақалпақ тилинде иркилис белгисини тарихый изертлеуге арналған ырайылы жұмыс дәзирше исленген жоқ. Бул иркилис белгисиниң қарақалпақ тилинде қолданылығуы баспа жұмысларының хәм мектеп сабақларының пайда болығуы менен байланыслы болығуы тиис. Әсиресе сызықшаның қарақалпақ тилинде кең қолданылығуы ырыс хәм басқа тиллерден аударма жасау арқалы көп-көп өзлескени мәли. Бул иркилис белгисиниң қарақалпақ тилине синтаксислик құрылысында қандай дәрежеде қолданылатуғыны өзи қатнасылы синтаксислик категорияларға жеке-жеке тоқталалла анық көринеди.

Сызықша—синтаксислик хызмети бойынша бөлиғин иркилис белгиси. Ол жай хәм қоспа гөллердин құрамында бир синтаксислик категорияны екшин бир синтаксислик категориядан хәм бир пүтүн синтаксислик конструкцияны құрамындағы семантикалық мәни билдиреуши белеклерин екшин бир түриниң бөлип көрсету үшін қолданылады. Сызықша айтылажақ ой-пикирдин қысқа, ықшам, интонациялық жақтан айқын уғынылығын тақийналады. Ұсы сыяқлы өзгешеликлерине қарай, сызықша баслағуыш пенен баянлағуыштың арасына төмендеги жағдайларда қойылады:

1. а) Баслағуыш та, баянлағуыш та атау сөзлеуиндеги атауыш сөзлерден болғанда, сызықша арқалы бөлиғин жазылады. Бул сыяқлы сызықша арқалы бөлиғин бас ағзалардан дүзилген жай сөзлердин дүзиліси қысқа, мазмуны анық болып келеди: Перзент — өмир гүли. Әмиўдин толқыны — табыс толқыны (А. Дабылов). Оның аты — Гүлсары. (Ш. Айматпа). Мийнет —

сын өз ырысқалың менен тойғызып тұрған да сен. Айнанайып жан жер, сен де буны адамларға айтып бер!

— Яқ, Толғанай, сен айт. Сен — адамсан. Сен хәммеден де жоқары турасан, сен бәринен де ақылласан, сен — Адамсан! Сен айт! Сен кетип баратырсаң ба, Толғанай?

— Ауа, кетип баратырмаң. Егер тири болсам, таты айланып келермең. Хаш бол, далам... (Ш. Айгитов).

Жаңа жол (абзац) көркем шығарма хәм публицистикалық текстдерде, ис қағаздарында кең қолданылады. Әскересе, монолот гәлдерде үлкен хәм киши абзацлар аралас түрінде келе береди. Үлкен абзацлар көркем шығармаларда текст түрінде цифрлап ти бериледи.

Киши абзацлар ис қағазлары хәм басқада хужжет тексттерде цифрлап та, цифрламай да бериле береди. Хәр бир шегиндирияп жазылған киши абзацтың алдында сызықша қойылмай жазылуы да мүмкин:

Жаңа жолға гәптің (цифрсыз я хәрпесіз) санамаалап айтылған бөлекдери шығарылғанда, ұлыұмалық мәниде айтылған гәптен кейин қос ноқат қойылады да, ал санамаалап айтылған гәп бөлекдери жаңа жолдан басланып жазылады: Жергиликли хәкмият уйымларының бийлигине төмендеги мәселелер тийвеси:

иызамлылықты, хуқық тәртибни хәм пуқаралардың қаўипсизлигин тәмийинлеў;
аймақларды экономикалық, социаллық хәм мәдений жақтап рафажландырыў;

жергиликли коммуналлық хожалыққа басындық етиў;

қоршап тұрған орталықты қорғаў;

пуқаралық халат актлерин дизимге алыўды тәмийинлеў (Қарақалпақстан Республикасының Конституциясынан).

ГӘП ИШИНДЕ ҚОЙЛАТУҒЫН ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИ

Гәп ишинде қойылатуғын иркилис белгилери синтаксислик бирликлердин структура-семантикалық өзгешелигине қарай: 1) жай гәплердин иркилис белгилери; 2) қоспа гәплердин иркилис белгилери болып екиге бөлинеди. Жай гәплердин иркилис белгилери қоспа гәплердин иркилис белгилерини қойылуына қарағанда әдеўир қоспалы сыпатларға ийе болады. Қоспа гәплердин иркилис белгилери оның құрамындағы жай гәплерди бир-биринен бөлип көрсетиўиш хызметин атқарады. Сонлықтан қоспа гәплерде, көбнесе бөлиўиш иркилис белгилери қолданылады. Ал жай гәплерде болса, хәр түрли структура-семантикалық хәм интонациялық өзгешеликлерге ийе синтаксислик конструкциялар көп. Сонлықтан жай гәплерде бөлиўиш хәм айырымлап көрсетиўиш иркилис белгилериниң скеўи де қолданылып келе береди.

баланың үлесін—Дәулетазар, кишісі—Сәнифра. Жарыста
өзін шыққан—Азат.

Гейде айтылған қатарлық сөздерден болған беслауыш
пенен атауыш байланыстығын арасы сызыққа арқалы бөлініп
жазылады: Едігеннің шыққан жаңына себепші болған екі пәр-
сеннің бірі—сар саға, екіншісі—түйеннің шубаты болды. (Ш. Ай-
дағол).

БИРГЕЛКІЛІ АҒЗАЛЫ ГӨЙЛЕРДІҢ ИРКІЛІС БЕЛГІЛЕРІ

Биргелкіліл ағзалы гөйлерде қолданылатыны иркіліс белгі-
лері хызметі жағынан басқа иркіліс белгілері сынды, бір син-
таксислік конструкцияны екінің бір синтаксислік конструкция-
дан ажыратыуда, бір мәніні екінші бір мәні менен шатасты-
рмауда, гөйіш интонациялық жақтан дұрыс оқыуда грамматикалық
құрал ретінде хызмет атқарады.

Биргелкіліл ағзалы жай гөйлер дүзлісілік-формалылық хәй
интонациялық белгісіне қарай, төмендегі түрлерге бөлінеді:
1) дәнекерсіз байланысқан биргелкіліл ағзалы гөйлер; 2) дәне-
керліл байланысқан биргелкіліл ағзалы гөйлер; 3) ұлыұмаласты-
рыуыш сөзлі биргелкіліл ағзалы гөйлер. Атаағы дүзлісіктегі бир-
гелкіліл ағзалы гөйлердің иркіліс белгілері хаммесінде бірдей
болмайды. Биргелкіліл ағзаларды дүзлісіш грамматикалық құрал-
дардың байланыстыруу өзгешеліктеріне қарай, олардың иркі-
ліс белгілері де хәр түрлі болып қолданылады.

ДӘНЕКЕРСІЗ БАЙЛАНЫСҚАН БИРГЕЛКІЛІ АҒЗАЛАР

Екі компонентлі хәм көп компонентлі биргелкіліл ағзалар-
ды байланыстырууың, оларды бір синтаксислік категорияға би-
риктирууыш тийкары хызметті интонация хәм дәнекерлер атқа-
рады. Биргелкіліл ағзалар интонация хәм дәнекерлердің байла-
ныстыруу өзгешеліктеріне қарай, ашық қатарлы биргелкіліл ағ-
залы хәм жибік қатарлы биргелкіліл ағзалы болып екіге бөлінеді.

Дәнекерсіз байланысқан биргелкіліл ағзалы гөйлер де дүзлі-
сіш хәм интонацияның қатнасына қарай, ашық қатарлы хәм жа-
бық қатарлы болып келе береді.

Дәнекерсіз байланысқан биргелкіліл ағзалардың арасы үтір
арқалы бөлініп жазылады.

Үтір—жазыуда жиі қолданылатыны иркіліс белгілерінің
бірі. Ол синтаксислік хызметі жағынан бөлінуш иркіліс бел-
гілердің қатарына кіреді. Үтір көпшілік жағдайла жай гөй-
лердегі биргелкіліл ағзаларды хәм қоспа гөйлердің құрамында-
ғы жай гөйлерді бір-бірінен бөлінуш хызметлерін атқа-
рады: 1. Көптен көп оған жал сойуу, көптен қонақтарды күтіп
алып, атын жылаулау, оларға от-шөп беріу, атын айыруу, суу
тасыу жұмыстары тапсырылады. 2. Самал қай тәренте есе де,

Сахыт хэм дүрметан данқымыа. (Н. Жапақов). Ден саулық — терен байлық. Биржөйине—солдай, Күндіз—иссы. Түнде—сууық. Билдердин ден саулығымыз—елимиздин байлығы бул. (Ш. Айматов). Бохар—сулуўлықтан бастаушысы. Сулуўлық—кызлар жырасы, кызлар күлкисен (Г. Есмурутова).

б) Гейде атыуыш баянлауыштын курамында бул силтеу алмастыгы келгенде, баянлауыштын алдынан сызықша қойылады. Бул жағдайда бас атвалардын арасындағы интонация 1-дунктеги интонацияға қарағанда күшлерек айтылады: Арал төдире — бул адам төдире. («Еркин Қарақалпақстан»). Аралды сақлап қалу — бул дәммен иси. Дүйқаньық хэм шаруаның ийишети — бул анығында адамның итижиш қанзатландыруы. («Еркин Қарақалпақстан»). Икстен суу шығарып, оның сууын анализлеу жолы менен сапаны тексерип, сапаатқа жаранлы я жарамсыз жағын анықлау — бул адам баласының Жерден тысқары басқа планеталарда исе асатуғын ең биринши өндирислик ҳарекетлери еди. Хәр қандай кул сақлайтуғынлардын ең зарреси қалмай қорқатуғын нәрсени — бул куллардын көтерилеси. (Ш. Айматов).

в) Бастауыштын исе-ҳарекети белгили бир орынға қатнасты болып келгенде, тийкаргы баянлауыш пенен айқындауыш—баянлауыштын арасы сызықша арқалы бөлинип жазылады: «Компешия» авианосети өзиниң турақлы түрде қалқып келетуғын аршында—Тыныш океанда, Алеут атауының түслегенде. (Ш. Айматов).

2. Бастауыш силтеу, гейде бетлик алмасығынап, баянлауыш атыуыш сөзлерден болғанда ямаса керисинше болып келсе, баянлауыштан алдын сызықша қойылады: Бул—студент. Ол—шопан. Колхоздың бағы—усы. Силердин басшыңыз — мен. Анау—Қаратау. Боталағы—секики, оны саған ешиге бердик. (Ш. Айматов).

— Ким Асанбаев Қазанған! Ким Асанбаев? Саған шық! Изиме ер!—деди. Буйрық қалай айтылған болса, солдай келеди.

— Мен—Асанбаев! (Ш. Айматов).

3. Бастауыш та, баянлауыш та санлық сөзлер арқалы билдирилип келгенде араларына сызықша қойылады. Үш жердеги үш—тоғыз. Бес жердеги бес—жигирма бес. Жети жердеги жети—қырқ торыз.

4. Бастауыш ҳарсет аты феялликен, баянлауыш атылық сөзлерден болса ямаса керисинше болып келгенде де баянлауыштан алдын сызықша қойылады: Барлық исте адамның қатарда болуу—менш мақсетим, еселде алуу—мәмлекетлик исе. Менш мақсетим—оқлу. («Еркин Қарақалпақстан»). Бизия жұмысымыз—жолды тазалау. (Ш. Айматов).

5. Бастауыш атықласқан келбетлик, келбетлик феилден болып, баянлауыш атауыш сөзлерден болғанға да, баянлауыштан алдын сызықша қойылады: Сүбектин дүзде көмүсия қалғаны—бул дәмменнң бетине шаркәу салатуғын таңба еди. (Ш. Айматов).

ДӘНЕКЕРЛІН БАЙЛАНЫСҚАН БІРГЕЛКІЛІК АҒЗАЛАР

Топтың біртектілік ағзалары, тийқарынан, біріктірілуі, қарсылас, айыспазы, тезектес дәнекерлері байланыстырады. Дәнекерлігі біртектілік ағзалар да дүзілжес жағынан екі компоненттілі хәм көп компоненттілі, ашық қатарлы хәм жабық қатарлы болып келеді. Екі компонентті біртектілік ағзалардың байланысы жабық қатарлы біртектілік ағзаларды дүзеді.

Дәнекерлігі байланысқан біртектілік ағзалардың арқилік белгілері жазыуда төмендегі өзгешеліктерге ийе болады:

1. Біріктірілуі дәнекерлер мәнілері өзара тең болған екі немес көп компонентті біртектілік ағзаларды байланыстырады. Олар біртектілік ағзалардың арасында қолланылуы жағынан өзара өзгешелікке ийе болады:

а) хәм, менен, және біріктірілуі дәнекерлері, көбінесе екі компонентті біртектілік ағзаларды байланыстырады. Бундай жағдайда біртектілік ағзалар бір тұтас нәтонация менен айтылады хәм жазыуда арқилік белгінен қойылмайды: Жағасына елтир қойылған үлкен постың хәм жүні өсик теридегі малақай кийген гаррыларды көріп басқаша кейпте боласан. (*Ш. Айтматов*). Алдына дәстүрқан толы нан менен қант қойлы. (*Ж. Аймурзаев*). Ол күте қатан хәм талапкер командир болып, өзінди жауынгерлерін тынбай хәм жааықнай әскерлікке үйретті хәм тәрбиялады. (*С. Смирнов*). Әмірлоры менен Арал тәнил әсирлер бойы алтын балығы менен аты шығып килтыр. (*К. Султанов*). Тикжарларды үстін қаппаған қайыңлар менен осиналар қызғып, сары реңге дөнеді. Дарьяның арғы жағы тикжарлы хәм тоғайлық. (*Ш. Айтматов*).

б) Біріктірілуі дәнекерлер біртектілік ағзалардың хәр бири менен қайталанып, көп компонентті (ашық қатарлы) біртектілік ағзаларды байланыстырып келгенде, араларына үтир қойылады: Мулт жибермеу хәм қарыз, хәм ларыз. Атамурат үйште келсе, Оразгүл женгей де, Айыатгүл де, Орынбек те қашшан уйқылан қалған еди. Ата ақилы көл болалы, балым, хәм мантықтырады, хәм қалқыталай. (*Т. Қайыпбергенов*). Және қарайды, және қосығып дауам етеді. (*М. Дарибинов*). Тағы Петканыл қасына бардым, тағы ишке кирдым. (*Ш. Сейитов*). Суғыз салынған көрете де, көртен әу да, тартқан жылы да сығасып балыққа толған. (*К. Султанов*). Қаражал гүрре тағы да өкпәсейли, тағы да жытылады, тағы да мінтеді. (*Ш. Айтматов*).

в) Біртектілік ағзалар көп компонентті болып, менен /менен, ишен /хәм дәнекерлері арқалы жуидасып байланысып келгенде де, хәр бири жуидасқан біртектілік ағзалардың арасына үтир қойылады. Олардың жүзімлері менен алмасы, шабдаллары менен алмуртлары, гөширлері менен пынзалары, палауқабаклары менен теңкейіскен қауын-гарбызалары төрт пасылда ады болмайды. Он-

олар ығына жығылып, шашақлары төгиліп салбырасыра туралы.
3. Алабас деп дақабы кешіп кеткен бул боз атты Оразкул-
дың өзіннен басқа дехи ким минивине руқсат та етизмейди, дехи
ким минбейди де. (Ш. Айтматов).

Бул келтирилген гәлләрдин ишинде қолланылған үтирлер сн-
таксепалк хызметти жакылып бөлүшши хызметти атқарады. Бирин-
ши гәлте тен асипла биргелкили ағзаларды бир-биринен бөлки
көрсетеди. Екинши, үчинши гәлтерде баганыққылы хэм дизбек-
ли қоспа гәлләрдин құрамында келген жай гәлләрди бир-биринен
бөлүшши хызметти атқарады.

Үтир биргелкили ағзалы гәлләрдин ишинде төмендеги жагдай-
ларда қойылады:

1. Егер биргелкили ағзалар ексүден артық, көп композицтал
болып, санау интонациясы арқалы байланысып келсе, биргелкили
ағзалардың ашық қатарын дүзеди, хәр бир биргелкили ағзаның
арасы жазыуда үтир арқалы бөлинип жазылады: Ауылдың сыр-
тында маллар, бузаулар, қой-ешкилер жайылып жүр. (А. Оразов).
Көк жашектей көгерген жоңышқалар, галыдай болып куллы дө-
нип жатқан гүзлик буұдайлар, срипкен ақ гүмистей болып жар-
қырап сәгимлар көринеди. (М. Дәрибаев). Қызым күге мийнет
сүйгиш, гайратлы, хұжданлы, арасындай ар-намысы. (А. Бекни-
бетов). Қане енди кетпекши ййинне салып Сабанқул, койбайн ай-
дап Қасым, арбасын айдап Жайнақ келсрмеді?... (Ш. Айтматов).
Сол көлтип ишинде Жәмийла, Жумагүл, Мырзабек, өз халлы
Бийбайша, жаслардан Дәулет, концертти басқарыушы Палған
бар. (Ө. Айжанов).

Егерде санау интонациясы арқалы байланысқан ашық қатар-
лы биргелкили ағзалардың ең соңғы сыңары бирактириүшши дө-
некерн арқалы байланысса, биргелкили ағза жабық қатарға өте-
ди де, ең соңғы биргелкилик ағзадан койли үтир қойыламайды.
Поезд өтип кеткен жолдаги өне бойында дағулланып жымырыл-
ған қағазлар, бүктелген гәзеталар, сығғап пийшелер, темекиниң
қалдықлары, даңғырлаган консерва қутылары хой басқа да ке-
рексіз тасланшылар баршылық еди. (Ш. Айтматов).

2. Қарсылас мәки беріүшши интонация арқалы байланысқан
еки композицтал биргелкили баянлаушыштын арасы үтир арқалы
бөлинип жазылады. Биргелкили ағзаның бул түри жабық қатар-
лы дүзеди: Мен оны ари-бери излестирдиң, таппадым. (Ө. Хожани-
язов). Орган сайын орталаныу түфе, гаўлан өсе берди. (К. Сул-
танов).

3. Себеп мәнили интонация арқалы байланысқан еки компо-
нентли биргелкили баянлаушылар да биргелкили ағзаның жа-
бық қатарын дүзди, үтир арқалы бөлинип жазылады: Олар түн-
де биймезгил жүрмейди, қорқады. (Ө. Хожаниязов). Ат минге-
сикке әлде қашан болдырған еди, мамырмды. (Т. Қайыпбергә-
нов). Енди сүт жетпелседи, отлау керек еди. (Ш. Айтматов).

дан хэм биргелікпен ағзалар үтір арқалы бөлініп жазылады: «Ал көл деп тастайыңдарға я қамысық, я жайылым суу ушырас-
паны» (Т. Қайытбергенов). Әсіресе, оқиқтың факты келгенде
хәстө бойына үйлі көрмей, күні-түні қырылқын басында, бола-
жас деп қабылдайтуғын станцияда, ямаса жолда жүретуғын
едік. (Ш. Айтматов). Не атыз шөлде, не жолда қыбырлаған жан
жоқ. (О. Бекбағалов). Әнн ағзала жерге я жай саларыңды, я қо-
ра дүзетеріңді, я егін егеріңді билемейсең. (Қ. Аллалбергенов).
Едігерге қолайлы қарауыл, я сінсөкешлің, я жолдың кесіспесің-
де ала сырықты көтеріп-түсірліп туратуғын жұмыс тибалар деп
айтады. Түдкі тап бір нөрсенн аңдып сөтем ағзандай я ары кет-
пелі, я беуи жақынламады. (Ш. Айтматов).

Егер де я, ямаса, яки дәнекерлернн биргелікпен ағзалар менен
қайталаңбай, еки компонентпен биргелікпен ағзаларды байланыс-
тырып келсе, бир интонация басымында айтылып, жазыуда пр-
катиң белгесн қойылмайды; Оны Арзыўға я Шыныбийкеге бил-
дірген жоқ. (Ж. Аймурзаев). Қулақ түріп тыңлаған жұрттын
кеулінде тырнақ ушындай дәк яки гирбин жоқ. Почтальон күн
ара ямаса үш күнде бир келеди. (Ө. Хожаниязов).

4. Биргелікпен ағзалар сө, гөхн, биресе, бирде, гейде, баада,
арн т. б. гезектес дәнекерлернн арқалы да байланысын келеди.
Бул дәнекерлер де ауыспалы дәнекерлер сыяқды, биргелікпен ағ-
залардын ҳәр бири менен тақирарланып айтылады. Жазыуда ҳәр
бир дәнекерлердің алдынан (екінші дәнекердек баслап) үтір
қойылады: Ол гө түргелип, гө жүрди, гө отырып, гө жатты.
(А. Бекимбетов). Од жипектәй жұмсақ қолы менен гөхн басым-
нан, гөхн шашымнан сыйлады. (Ө. Хожаниязов). Ол биразға
шекем гып шашнады, биресе сақалын тутамлады, биресе қара
қалпағын төмен барын қойды. Әрн қызғанғыш, әрн аяғыш қып-
нады мени. (Ш. Сейітов). Жауын гейде прилен, гейде майда-
лар жауын тур. (С. Арсыланов). Бизлер гө гүмансырап, гө еки
облы болып, сонықтығында бұпы ақылға жууыртыш, нисавият-
тың геокосмизмалық тариймындағы ұллы басламасы болған «Де-
матур» программасына нуқсан келтермеу үшін биз қатырдық.
(Ш. Айтматов).

5. Биргелікпен ағзалар интонация хэм дәнекерлер арқалы
байланысып, аралас байланыста да келеди. Бундәй жағдайда
биргелікпен ағзалардын дәсленки компоненти дәнекерлер арқа-
лы, ал соңғы компоненти интонация арқалы ямаса дәсленки ком-
понентлернн интонация арқалы, соңғы компоненти дәнекер арқалы
байланысады. Интонация арқалы байланысқан компонентлернн
арасына үтір қойылады: Айбөнем менен Арзыў, Лиза, Рәу-
шан кекди көкпиреклеріндеги жалынлы отты түрөттеп аяған дем-
лерн менен гөна билдирип қойды. (Ж. Аймурзаев). Оң жағында
Гайым қап, шайық хэм бийлер тур еди. Олар Аманқұл бий, Қур-
банбай бий хэм Гайым бақадырлар екен. (Т. Қайытбергенов).

нан кейин Раушан менен Борис, Мурат менен Айсалям ойынга шықты. (Ж. Аймурзаев). Бундан баска да баланын дэмлеушине Кәуинди хэм «Мехрибан», «Сыйқырлы хэм «дорқа» таслар да бар еси. (Ш. Айзматов).

Да-де дөскерлери биргелкили фейил баянлауышлардың хәр бири менен қайталанбай, еки компонентли биргелкили баянлауышларды байлааныстырыя келгенде, төмендеги өзгешелкке ийе болады:

а) биргелкили фейил баянлауышлар өз түсиндириуши ағзаларына ийе болып келпейтп, бир-биринен қатықлап келгенде, дөскерден кейин үтир қойылады: Ариуҳан айыбы сезилген адамдай, албырақлап, дөгерегине жалт қарады да, дорқал сүүретти қалтасына салып қойды. (А. Бекимбетов). Дым болмаған соң Мийригүл туланы да, диванға барып жатып қалды. (Ш. Сейитов). Ол қапынын алдында сәлкөм егленип тұрды да, ишкериге кирип кетти. (Ш. Сейитов). Биздер Қарауыл таудың басына шығамыз да, ақ пароходты көремиз. Көмпир кетип барагырып, еки ийил болып, сәл пркилды да, тағы жүрип кетти. (Ш. Айзматов).

б) биргелкили башлауыш түсиндириуши ағзаларына ийе болмай, өз-ара бир-бирине жақын келгенде, интонациялық өзгешелик сезилмейди, улыфуа гәплек интонация менен айтылады. Бундай жағдайда биргелкили ағзалардың арасына үтир қойылмайды: Тағы бир нәрселер айтажақ еси, ойланшп отырды да үндемеді. Мийригүлдин шаршатлы қолларынан пууы бурқыраған картошка қууырдақ жедик те жолға түстик. (Ш. Сейитов).

2. Биргелкили ағзалар бирақ, лекин, сонда да, аа т. б. қарсылас дөскерлери арқалы байланысады. Буа дөскерлер, көбинесе биргелкили фейил баянлауышларды, жекке сибрек биргелкили анықлауышты (бирақ дөскери) байланыстырады. Бундай жағдайда жазыда үтир белгиси дөскерлерден алдып қойылады: Айдос оған олыа бир қарады, бирақ үндемеді. Оразан батыр улының дауысын естпти, лекин артына бурылып қарамады. Бухара қол астындағы қарақалпақлар да қолынан келген жердемин аймайтутыны айтып жиберипти, лекин елин қозғамауды өтенипти. (Т. Қайыпбергенов). Қолларымыз қабарлы, базда сұуық қарыды, сонда да тыным таппай атырмыз. (Ө. Хожанизов). Ол жас балықшы екнини жұртқа сездирмейши деп аягып апыр-тәпыр басып ели, тайып түшип жығылды, сонда да желге қарай жатқан жеринен ушып тұрды. (К. Сұлтанов). Кеули келсе үйдин жұмысын иседей қоялы, ая кеули килмесе шаршадым деп жата келеди. («Әмәударья»).

3. Биргелкили ағзалар, көбинесе я, яки, ямаса, я болмаса, әле, не т. б. ауыспалы (айрыушы) дөскерлери арқалы байланысады. Ауыспалы дөскерлер, көбинесе биргелкили ағзалардың хәр бири менен тақирарланып қолланылады. Дөскерлер тақирарланып қолланылғанда, биргелкили ағзалардың алдында кел-

құрамындағы қиыншылықтан болады. (А. Бөкейбаев). Бұндай басқа интонацияның нәтижесінде екі жүйе әскерлік сыйым, қайыс, пы-лотка, тағы бір гимнастерка, шалбар—мине, оның барлық жұмыс-уыстары ғана еді. Әне, сонда сұфретшілер бүге-кеңесімен Боранлы Қараиярдың алдынан ая, қапталына да, жақыннан да, аластап да—құлаасы, қолларынан келгенше шырпа-шырп түсіріпте қарады. (Ш. Айташев);

а) біртектілігі азғалы гәптердің құрамында хәм айқынла-ныушы ағза хәм ұлығымаластырыушы сөз келгенде, айқынланыу-шы ағзадан кейін екі топқа, ал ұлығымаластырыушы сөзден ал-дың сызықша қойылады: Барлық ишкәрге шығатуғын сарай-шымдарлары: тағы үйретіуші, қаршыға қалпелери, садақшылар—бардығы таар екенлигин шикәр үзәври айтып келди. (Д. Бек-байлов). Әзінің ұйып ілпін: Нұржамал, Мәйбетнияз. Әжіннияз—қазмеси де усы қырыан барыда. (К. Султанов).

Гәйде біртектілігі азғалардың екі жағынан да сызықша қо-йылады. Бұндай жағдайда дәлеліні айқыңлааныушы ағзаның мә-нінен біртектілігі азғалар арқалы айқыңластырылады, ал бір-тектілігі азғалар соңғы айқыңланыушы ағза арқалы жуғимақлас-тырылады: Мен сизлердің барлығыңдарға—келесіңк космонавт-ларға, болажақ пилоттар хәм архитекторларға, келесіңк рабо-чийларға, инженерлерге, биологларға турмыста үлкен бахыт, бе-кем балым, батырлардай денсаулық және қауынахшылық тілеймен. (Ю. Гагарин).

АЙЫРЫМЛАНҒАН АЗҒАЛЫ ГӘПТЕРДІҢ ІРКИЛИС БЕЛГІЛЕРІ

Айырымланған азғалар гәп нәтижесінде мәні хәм интонациялық өзгешелікке ике боып, өзін қатнаасы сөзге ямаса гәпке қосым-ша мәні береді. Сөйлеуде гәптин басқа азғаларынан интонация арқалы айырымланады хәм жазыуда интонациялық өзгешелік-леріне қарай сол айырымланған орындарда хәр түрлі иркілис белгілері қойылады. Мысалы: Мылтығымды арқалап, Қарате-реңге жетіп бардым. (Ә. Шамуратов). Назтәкештер үшін ең жууапкерлік мапаз—ғауһна тәрбиясын хәр төренілеме ең жайды-рағуғын мәхәл келди. (Еркін Қарақалмақстанық).

Бұл мысалларда дәлеліні гәптегі дыққат етілген хәл фәйил топшамы мәні хәм интонациялық жақтан айырымланып айты-лады. Бұл топшамды лүзіуші хәл фәйил предикативтік мәніге бейімденіп, баслауыштық екінші дәрежелі ис-хәрекеті (баян-лауышы) ұзынласым атқарады. Гәптегі тийкаргы баанлауыш пәнен синтакселик байланысқа түспейді. Гәптин ұлығымалық мазмұнына қатнаасы оның мазмұнын қосымша мәніде толық-тырады. Сондай-ақ екінші гәптесі айырымланған сөзлердің то-

БИРГЕЛКИЛИ АҒЗАЛЫ ГӘПЛЕРДЕГИ УЛЫҠМАЛАСТЫРЫУШЫ СӨЗЛЕР

Биргелкили ағзалы жай гәплердин құрамында биргелкили ағзаларға қатнасын улығумаластырыушы сөзлер де қолланылады. Улығумаластырыушы сөзлер мәнилик жақтан биргелкили ағзаларды улығумаластырып, жәмлеп көрсетеди.

Улығумаластырыушы сөз мәниликте, көбинесе қәммеси, бәри, бәрисе, барлығы, жәмле, булардын қәммеси, булардын барлығы т. б. ғалабалық, сәлтеу алмасықлары, жәмлеу-жиһнақлау сәнликлары келеди.

Биргелкили ағзалар улығумаластырыушы сөзли болып келгенде төмендеги иржилис белгилери қойылады:

а) Биргелкили ағзалы гәплер улығумаластырыушы сөзли болып келгенде, улығумаластырыушы сөзден алдын сызықша қойылады: Қайсы қора жақсы, қайсы қора қоңлы, арық-турықлары нешеу—бәрин де бірим-бирим көзден өткерди. (Ө. Хожанизов). Хаяллардын шаңқылаған дауыслары, ғаррылардын буулықпа жәтеллери, кемпирлердин тоңқылдысы—қәммеси қосылып, дәрриян жағасын дүр-дүр силкиндирди. (К. Султахов). Ыссы, құрғақ жағ, қатаң сууық қыс, даланын күшлн самаллары—буларды қәммеси көп қыйыншылықлар туғдырады. («Еркин Қарақаллақстан»), Сабыров, Тилеумуратов, Мәтке — үшсүй гүррилесип отыр еди. (К. Султахов). Адамның минеа-құлқы, тәртиниятизамы, арманлары—бәри де тек сол программаға сәйкес жәмлестирилген болады. Гә Қазанған, гә Едиге—екеүй алма-гезек биринин сөзинин шала жерлерин бири толықтырып отырып, олар қолақларға жергиликли жердеги түис әуладынның түп тийкары болған Ақмай қәм оның атақлы ийеси, қазір өз аты менен аталатуғы Найман-Ана көбирстанында жатырған сол Найман-Ана жәһилдерн Сары өзек анызын айтып берди. (Ш. Айтматов);

б) биргелкили ағза менен улығумаластырыушы сөз ямаса айқылашыушы ағзанын аралығында жууымақлаушы мәни беріуши қулласы, мине сөзлерн қолланылады. Бундай жағдайда да биргелкили ағзадан кейин сызықша, ал улығумаластырыушы сөз ямаса айқылашыушы ағзадан алдын үтәр қойылады: Торы, ақбоз, айқасқа—қулласы, бәри де табылып өткәр. (Ш. Сейитов). Сәнаат өндирисин рауажландырыу, өним ислеп шығарыу қәм сатыу көлемин арттырыу, өндирисин нетайжелелиликни жоқарылатыу, өнимниң сапасын жақсылау—мине, булардын қәммеси рабочилардын алдында турған ел әдминистрия ұазыйпа. («Еркин Қарақаллақстан»). Тойда гүрес, ойын, масқарапаз, сәзенделер, тәйсенделер, баламаншы—қулласы, қәр гүрлин ойын құрылмақта. («Маслатша»). Усы көл ағырыу дегениниң өзи, көбинесе ұаляксиз жылай беріуден, ашыушақалықтан, қайғы-қәсиреттен—қулласы,

Бұл сөздердегі дыққат етілген сөздер қал фойял хэм шөрт мейвядиң басқарылуында кешейин келген. Сол конструкцияларды аударушы фойялар өзини тайварғы хызметинен басқа, еквини дәрежелен баянлауыш ұазыйласыш атқарады, олардын айырымлауына себепши болады.

3. Гөп ағзаларынш айырымлашып кезиуи сөйлеушши бир енаге айрықша дыққат аударып, басқа сөздерден айырымлап көрсетуи арқала да иске асады. Мысалы: Маман балай, асат сөзде емес, қыстаи ба, еание, жыгилдероне, Ырысқуа бийге ой—деди Айгара бий. (Т. Қайытбергенов).

Бұл сыяқлы айырымлаған ағзалардын алдында, кэбинесе айырымлау мәниендеги айрықша, әсиресе, хэте, яғни т. б. сыяқлы көмекши сөзлер қолланылады. Бұл жағдай айырымлаған ағзалардын гөптең жай ағзаларынш ямаса гөптең биргеленил ағзаларынш ажыратып тұрады. Мысалы: Мен кейин ала одайлардын, әсиресе Бейнеу тәрелтегилердиң Қояратты бес қала деп атайтуғыын билдим (С. Салива). Күн, ай, жулдыз, мынау тағ, хэте анау тас қапы да зерур болғаны ушын тұрыпты. (Т. Қайытбергенов). Ол жақтан қарағанда бұл жерде, яғни үйлердиң тасасында не болып атырғаны көринбейди. Сол уақытта ол қарек азындағы алыс далашлықта—яғни өзине мәлини Сары өзек космодрома тәрете тутасы менен хып-қызыл жалын болып, тикке аспанға қарай шаншылып, зымырап баратырған бир нәрсени көрди. (Ш. Айматов).

Бұнда биринш гөптеги дыққат етилген сөз әсиресе сөзини қатпасы арқалы өзине бурынғы гөп ағзасынан айырымлапайды. Бұл гөпте әнәр ұлжумалық мәшле айтылған сөзди айқындасшып онын барлығына емес, белгиле бир бөлегине дыққат аударып, айырымлап көрсетеди. Сондай-ақ еквини гөптеги дыққат етилген айырымлаған ағза санау интонациясы арқала айтылған биргеленил ағзалардан айырымлашып, сол қатардан пүткилдек белгиле айтылмаған мекен, дэралаи сол сөзге дыққат аударылып айтылып тұр. Бұл гөпте хэте сөзи айырымлаушы сөзди мәниени күшейтип, басқа гөп ағзаларынш интонациялық жақтан да бираз көтерилди айтылады. Егерде хэте сөзи айырымлаған ағза ұазыйласындағы сөзди алдынан қолланылмағанда, ол сөз биргеленил ағзалардан айырымлаибай, сол қатарда санау интонациясы арқала айтылады.

4. Айырымлаған ағза салыстыруу, тенеу мәниенне ике болуу арқала айырымлашып келеди:

Кайсар құрғақтылық—шөл өрмилес,
Менн ишрени қақдай тұрады бағып.
Геологлар—дала робнзондары,
Өмири ивелеу, сандат, түрес.

(Н. Юсупов).

нары да мәншәк жақтан өзнен бұрышты сөзге қатнасты оны қосымша мәніде түсіндіріп, интонация арқалы айырымлап айтылады.

Айырымлаған ағзалы жәй гәлдерди пунктуациялық өзгешеліклерди анықдауға гәл ағзаларының айырымлануына себепши болатутын төмендеги жағдайлар есанқа алынады.

1. Гәл ағзалары, көбінесе өзнен бұрын келген сөзлерди мәнісін түсіндіріп, айқындастырып, айқындаушы мәнісінде келіп айырымланады. Бундай жағдайда айқындаушы өзін түсіндіріп келген сөзден интонация арқалы айырымланып айтылады: Жазғы дем алыс уақтында мен спартакиадаға, Москваға кеттім. (Г. Назимбетов). Бизди олжамыз—ауқат пенен кийим гәни муқ. (К. Султанов).

Бул мысалларда дәслепки гәлтеги дыққат етпаген айырымланушы ағза спартакиадаға деген сөзди мәнісін айқындап келген. Сондай-ақ екінши гәлте де олжаның не екендеги айқындаушы (ауқат пенен кийим) арқалы алық түсіндіріледі.

Гәл ағзаларының бул тийкарда айырымланып келіп, көбінесе айқындаушы ағзаның қандай сөз шақабаны болуына да қатнасты болады. Себеби, айқындаушы ағзалар алмасық ямаса абстракт мәніди атаық, рәуиш сөзлерден болып келгенде, өзлерине түсінік бола алатуғын алық мәніди екінши бир сөзлерди—айқындаушыларды талап етеди: Быйлағы терик маусимінде биздер, жазыушылар, пахта ағызларында болғанымызда, айырық механизаторларды жоқары саналылығы менен мәдениетти бизлерди қууандырды. (И. Юсупов). Бул жерде, Кремльде Әскерий академияларды питкеріушілер менен ушырасыулар бизде жақсы дәстүрге арналды. («Берик Қарақалпақстан»).

Бул мысалларда биринши гәлтеги айқындаушы ағза алмасықтап, екінши гәлтеги айқындаушы ағза рәуиш сөзлерден болып, улықмалық мәніде келген. Бул улықмалық мәніди айқындастыру үшін сөйлеуши сол сөзлерге түсінік болы алатуғын екінши бир айқын мағына сөзлер арқалы түсіндіреді. Бул қосымша мәніде айқындап келген сөзлер өзін қатнасты сөзлерден интонация хәм қысқа пауза арқалы айырымланады.

2. Гәл ағзалары көлемі жағынан кеңейип ямаса предикативлікке бейімленип келіу арқалы да айырымланады. Бул жағдай гәл ағзасы хызметінде келген сөзлерди гәлке бират жақындастырып, оның гәл ишінде айырымлап тұруына талап етеди. Бул усыл бойынша, көбінесе фәйил топдамлары айырымланады: Қыя қышша белине түсетуғын билектей шаңын, еки айландыра басына орап, орамалы менен таңын таслапты. (Г. Назимбетов). Егер үшпирге отын алып кириуге үлгерсен, жан-жағынды қар басып кетсе де тонбайсаң. (Т. Қайыпбергенов).

Усындай биймаза уақытта Шайқазардың меканына түскендей, түслери сууық жолаушылар келе қалды. (Н. Шоу).

Бұл мысалларда дыққат етилген сөздер өзінше бұрынғы ағзалардың мәнінен екінші бір сөзге тенеу, салыстырыу күшейтпін көрсетеді. Ең соңғы гәптегі дыққат етилген гәптің улыұмалық мазмұнына күшейтеді. Дәлеліні гәпті айырымланған ағзаларға қарағанда соңғы гәптегі айырығын аға біраз өзгертс. Бұндағы көптегі түскендей деген айырығын сөз мәнілік жақтау улыұма гәптің мазмұнына ланығышы болып, оны салыстырыу, тенеу мәнісінде күшейтсес, екінші жағынан, гәптегі тийкарығы ис-қарекетке қатыны да мәнісін күшейтпін, ис-қарекеттің тез иденгендігін дреді.

5. Көмекші сөзлі келген фейил топламлары айырымла Айырымланған ағзалардың бұл түрі, көбінесе көлемі ке келеді хәм орың тәртібі жағынан өзі қатнасы ағзадан ласып, гәптің бас позициясында жайласады: Әле нинди из сыяқлы, ол жән-жағына жалтақ-жалтақ қарайды. (Ө. Хажанхо). Қызының көз жасын көрген соң, сорлы анз шың көздең аққан жасы менен бетин жууды. (М. Дәрибаев).

Бұл гәплердегі дыққат етилген келбетлік фейил топлына сыяқлы, соң тиркеуішлери дизбеклесип келпін, арым дикатизлік мәш аңлатып, гәптің тийкарығы бөлегінен ай ланып айтылады. Дәлеліні гәптегі сыяқлы тиркеуіш келб фейил топламына модальлық мәні берпін, гәптің улыұмалы тонациясынан айырымланығына себепші болады. Соңғы гәп соң тиркеуіш келбетлік фейилге дизбеклесіу арқалы пре тивтікке бейімленеді. Егер усы гәплердегі келбетлік ф топламларына сыяқлы, соң көмекшілери дизбеклесип келм де, сол топламлар айырыланыу қасиетіне ниге болмай қал Мыселен, жоқарыдағы гәплердегі көмекші сөзлерди қолла ұйғыл көрейік: Әле нинди нәлеген ол жән-жағына жал жалтақ қарайды. Қызының көз жасын көрген сорлы анз ш май, көздең аққан жасы менен бетин жууды.

6. Гәп ағзалары әдеттегі орың тәртіптен ауысып, инвер ланып келпін те айырымланады. Гәп ағзалары инверсияла арқалы айырымланып келгенде, айырымланған ағзаға ды ауларылып, сол ағзаны айтыудан алдып дауыс біраз көтер ді. Айтыуда наұза иеленпін, гәптің улыұмалық тонациясы бөлекленеді. Мысалы: Қару, жолдас Райшолы, зоотехник, бул дай келісіне (Ө. Хажанхо).

Исемекең. Хасан — мәрт қағы,
Алтынан да тоза жүрегі.

(Мирза Турсун — Зада)

Бизни дийқан қыйышлыстан таймаған,
Бизни дийқан— нағыз батыр аумаған.

(«Еркин Қарақаллақстан»).

Бұл гәплердеги дыққат етилген сөзлер әдлеринин әдеттеги орын тәртібинен ауысып, инверсияланып келип тур. Егер бұл сөзлерди әдеттеги орын тәртіп бойынша айтқанымызда, оларда ҳеш қандай пауза исленбейди, дауыс пәсәң айтылады. Олар гәптин әдди ағзаларынын ҳалына түсип, интонациялық айырымланыу ислемәй қалады.

Қарақалнақ тилде гәп ағзаларының инверсиялық орын тәртіпте айырымланып келиуи жүдә кем ушырсады. Сондай да болса, инверсиялық орын тәртіпте, жүдә аз мугдарда анықлауыш ҳәм пысықлауышлар айырымланып келеди: Ол сондай адам, ҳақыйқат академик («Еркин Қарақаллақстан»).

Бул тәй— уллы таңда қайта тууылтат,
Азат Азиянын қууаныш тойы.

(И. Юсупов).

Дуўтарыңды бересенбе, келген сөм.

(К. Султанов).

Жұлдызлар ақшам уықламас,
Жерге ашық болған яңды.

(И. Юсупов).

Инверсиялық орын тәртіпте келген гәп ағзалары ҳәмме уақыт айырымлана бермейди. Поэтикалық талаптарға ылайық жай инверсияланып келген гәп ағзалары, көбинесе айырымланбайды. Олар инверсияланып келсе де, гәптин улыўмалық интонациясынан бөлинебей айтылады.

Гәп ағзаларының айырымланыуында интонация ҳәм пауза тийварны грамматикалық қураллардың бири ретинде хызмет атқарады. Егер айырымланған ағзаға тәй болған бұл белгилер тийисли орында қолланылмаған жағдайда, гәптин мазмунында әдеўир стильлик кемшиликлер ушырасады. Мәселен: Халықтың үштен бир бөлегі гана— ең турақлы тийкарғысы, орақшы болып қалып (Т. Қайыбергенов) деген гәптеси интонацияға ылайық қойылған сызықшаны қалдырып айтыўға болмайды. Себеби, гәп стильлик жақтан кемшпликке ушырайды, айырым гәп ағзаларының мәшһәс толық түсинякли болмай қалады, гәптин структурасы да өзгередиди.

Айырымланған ағзалар дүзилген, мәниси ҳәм интонациялық өзгешелликлерине қарай, гәп ишинде утир, сызықша, қос нокат, тейде скобка арқалы айырымланып жазылады.

ритмларга көпчүлүк келди. (С. Смирнов). Караңгыны қаң жар-
жадгыз көлөңкө жөнө күн шыгысқа—**Бухара шөхөрине** қа-
жылысты. (Т. Қайыпбергенов). Жерди салқындатып түркөң-
баратырған ауыр составтын қаракетин хам бул караматлы
отти тизирин ол өзиниң нәзик денеси— жерге тийип атырған
бырғадары менен сөзип атырған еди. Ол караңгы түсүйи—
раңгы түскеннен кейин қаўип-қәтердин буннан төри аз болату-
вын күтти. (Ш. Айтматов). Ал, енди бул Арал теңизиниң жа-
сындагы ауылды—үйине барганда не исейди. Дабетте, сөз
ес қаўипгер—Найман-Ананың баласын палеу хетт кимниң ойы-
келмей, яднан шығып кетти. (Ш. Айтматов).

б) Айырымланған айқындауыш еки тәрәплеме сызықин ар-
ды бөлишип жазылады. Еки тәрәплеме сызықша синтаксислик
дәмети жағынан айырымлауышыз хызмет атқарады. Бундай жәт-
пайда айырымланған айқындауыштын алды-артынан иеленген
интонация бир жүздарда, өзара теп болады. Ошуд шәкиртлери—
ас адамлар—жоқоры зүрөт алып атыр. («Еркин Қарақаллақ-
тан»).

Базда айырымланған айқындауышларға еки тәрәплеме см-
нқша стилистикалық талапларға ылайық қойылатуғын орын-
лар да ушырасады. Бундай жәрдәйларда айырымланған ағзалар
айқындауышыз ағзаның мәңгисин анықлау менен қатар, бирин-
ини айқышлар айырымланып келеди де, айырымланған айқы-
ндауыштың дәслепкисин еки тәрәплеме сызықша арқалы жазыла-
ды. Мысалы: Үшәлпәксен—сол орыс адамы тақылетте кийинген
қара көзди, қара шашлы, қара қаслы, он алты-он жетиниң ша-
масындағы жас жигит—орыс сәўдагериниң дилмашы Бәрибай
Қарақалнаков—Түркстаннан Кузьма Бородин ертин келген Бәри-
бай еди. (Т. Қайыпбергенов). Бәхәрги егиске тәярәк жұмысла-
рының ең әхмийәтлисиз—суу желдарын—жап, салма, қалалар-
ды тәярләу болып есапланды. («Еркин Қарақалмақстан»). Ал,
темир жолдын сие бойына бул үлкеде ұлы шәлстан—Сары-
өзек кенислиги—жердиң Орта шең болған сарғыш тартқан дә-
ләләмқ созылып кетеди. (Ш. Айтматов).

Бул гәндерде айқындауышыз ағзаға қатнасты айырымланған
ағзалар оқей. Автор айқындауышыз ағзаның мәңгисин ашық көр-
сетип ушып айырымланған ағзаларды еки рет қолланамды. Де-
мек, бундай жәрдәйларда еки рет қолланылған айырымланған
ағзалардын дәслепкисин айқындауышыз ағзаның түсіндириүшиз,
инкветрестирәүшиз ағзасы болыу менен қатар, өзинен солғы
айырымланған ағза арқалы айқындауыш, еки тәрәплеме синтак-
сислик функция атқарады. Соллықтан бундай орындарда хам
айқындауышыз, хам айқындауыш функциясын атқаруына бай-
ланыслы еки тәрәплеме пауза иеленип, еки тәрәплеме сызықша
арқалы айырымланып жазылады.

АЙЫРЫМЛАНҒАН АЙҚЫНЛАУЫШТЫҢ ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИ

Айырымланған айқынлауышлар көп ішінде екі ямаса бір та-
репке интонацияға иіе болып, тәлтің басқа ағзаларынан айы-
рымланғып тұрады. Айқынлауышлар бір тәрепке айырымланғып
келгенде, олардың алдынан дауыс тоқтамы (пауза) келетіні, со-
ңынан пауза келмейді, бір дем менен айтылады. Бұндай жағ-
дайда айырымланған ағза өзіннен соңғы гәп ағзалары менен тәл-
тің ұлғымалық интонациясына ортақдасады, айырымланған ағ-
задан кейін иркилис белгисі қойылмайды.

Айырымланған айқынлауышлар гәп ішінде үтір, сызықша,
қос нүктә, скобка арқалы айырымланып жазылады. Олар айы-
рымланған ағзаларда төмендегі жағдайларда қойылады:

1. а) Айырымланған айқынлауыш пәсен, қысқа интонация
менен айтылғанда, үтір арқалы бөлініп жазылады. Бул жағ-
дайда үтір бөлінуші хызметті атқарады: Ол кезіне, арба тұрған
жерге қайтты. (Ш. Айматов). Құбладан, Әмиу тәрептен суғә
тартылған көл ұлтанымда шабырауыт қамысы жол менен бир
толар атлы киятыр. Жоқарыға жол ашылғанша жақлы жерде,
Хайұда оқый тұрасыз (Т. Қайыпбергенов). Бул сес қаўаның көз
илмейтұрын ийрилми ағысы, яғный қаўа райымның тез арада ай-
ныйтуғынының белгиси еди (Ш. Айматов).

б) Айырымланған айқынлауыштың екі жағына да интона-
ция келетіні, екі тәрепке үтір арқалы айырымланып жазы-
лады. Айырымланған ағзаға екі тәрепке қойылған үтір сый-
тақсондық хызметі жағынан айырымлауыш хызметті атқарады.
Бул сөздін шешимлерин биз, республикамыздын жазушылары,
асығыстық пенен күткен едик. (Ж. Сейтназаров). Өзбекстан
қадирли мийманларға, Белоруссия ўакиллерине, аз қушағын аш-
ты («Еркин Қарақалпақстан»). Енди Айда, Дауыл океаны ра-
йонында, Луна-9 дипломат станциясы да бар. («Еркин Қарақал-
пақстаны»).

Айырым жағдайларда айырымланған айқынлауыш бири-би-
ри айқынлап келгенде де үтір қойылуы мүмкин. Бұндай жағ-
дайда оларды айтыўда дауыс тоқтамы (пауза) бир төнге, пәсен,
қысқа айтылады. Мысалы: Хажықатғыда, онда, шегарада, Брест-
тің жанында қандай қорған бар еди. (С. Смирнов).

2. а) Айырымланған айқынлауыш бир тәрепке сызықша
арқалы бөлініп жазылады. Бұндай жағдайда айырымланған ай-
қынлауыш пенен айқынлауышы ағзаның арасындағы интонация
созынқы айтылады. 1939-жылдың күзінде жақса халықтық құры-
лысқа—үлкен Ферғана каналына 160 миң колхозшы шықты.
 («Совет Қарақалпақстаны»). Армия қатарына алыўды өтінди,
арба берген патриотлар—ўатанды қорғаушылар Әскерий Комис-

ды: Оның тууылым өкөп жери— Бес аташ аңылы менен Жаңы-
да аңылының арасы, теңизди жағалап жүргенде отыз шақы-
ымдай бөр екен. Адында түйе минип алған Бораны. Едиге
алдым бағдарын сыгып баратыр. Нәшоп жазасы жерлер менен
еркеу салған трактор баратыр. Тиркеудин уятаншыдагы мэркум
азангантын қапталында күбеу баласы—яңий Айзаданың кү-
еунини бир өзи, муны бир сыпатта тым-тырыс болып отыр.
А, қапталда болса, го алға озып кетип, го изде қалып қойып, го
өлпелерди сол ийскелеп көрип, кеп геудели сары көпек—Жол-
дарыс, бар итасын салып, көенімди түрде жортып қиятыр.
ш. Айматов).

4. а) Айқылауыш мәніндеги айырымланған ағзалар улы-
адым мәніндеги айқылауышы ағзыны түсіндірип, ашықлап
келгенде, айқылауышы ағза препозициялық орында келеді де,
кейиннен қос ноқат қойылады: Этирапы шол жемлеклери: сек-
еуил, көшик, қарабарақ аралас жаптақ. Хәшиы еки көви ал-
дында, жан-жағында: го алдына, го артына, го қоналықларға, го
тыраңғалларып басына қарайды, го бир бүктің зетіне үнеледі.
(Т. Қайыпбергенов). Құрал-саймандары: гүрде, мала, мойын-
турық, шығыр, арба жетиспейди. (А. Бекимбетов). Жефге жа-
рамлы азынаўдақ бир нәрсе табыламан дегенше оның хәр қий-
ты зағарды: го газебни келтиретуғын, го өзи жақтармайтуғын
нәрселерди ийскелеп, көп уаққа дейи жанбауырды жағалап
жортыуына туўра келди. Қалған жерини бәри де: мойнының
жөқарысы да, геудеси де, бүйирлерди де, аяқлары да, бауыршың
асты да керисине ақшыл қоныр ели.

б) Гейше биргеяқлап болып келген айырымланған айқыла-
уышлар айқылауышы ағзадан узақласып, еки аралықта гөптин
басқа ағзасы—баянлауыш келип те жайласады. Бундай орынлар-
да айырымланған ағзадан алдын (баянлауыштап кейин) қос но-
қат қойылады. Мысалы: Ужикланкке төрт адам бағиделди: Му-
рат шайық, Полат жасауыл, Ырыскул бий, Мамаи. Бул сапары
бақиланк үш адамға тапсырылды: Мурат шайық, Полат жаса-
уыл хәм Мамаи. Кулағына жеткен узып күртлеря самал менен
азғын жүзин хәммеден жасырып, ешекли бий алға баратыр: тек
алға, көштиң басына, жаңа қонысқа! (Т. Қайыпбергенов).

5. Гәп ишинде айырым сөзлерге дыққат аударылып, мәніси
көңгелестірилип ямса сол сөздин екінши бир атамасы ар-
қамы түсіндіретуғын орынлар да ушырасады. Бундай жағ-
дайларда скобка айырымдан көрсетуғи хызмет атқарып, сол
түсінди ретинде келтирилген сөз (айқылауыш) сөйлеуде ийек
айтылады да, жазыуда скобкаға алынып жазылады: Көңгелес-
тирүди раўажландырууда биз, сондай товары өнімлердин бел-
гиди бир түрлерин жеткестиріу ушы көңгелестірилген ирн жо-
палық (сүт, омыс хәм басқа да хожалықлар) дүзиу жолы менен
барығымыз керек. (*Еркин Қарақалпақстан*). Хәлшәптеп

Сызықша, көбінесе айқынлауыш мәнісіндегі атауыш баянлауышлардың айырымланып келуінде қолданылады. Атауыш баянлауыштар айырымланып келгенде, тіл фактлерінде мынадай жағдайлар ушырасады. Улыұма қағыйда бойынша гәптің бас ағзалары—баслауыш та, баянлауыш та атауыш сөзлерден болып келгенде, аралары сызықша арқалы бөлініп жазылауы тиіс. Бірақ атауыш баянлауыш қосымша түсінік берілуші айқынлауыш мәнісіндегі айырымланған баянлауышты талап етіп келгенде, баслауыш пенен тийкаргы баянлауыштың арасына сызықша қойылау қағыйдасы бузылады, олар гәптің улыұмалық интонациясына ортақласып айтылады да, айқынлауыш—баянлауыш интонация арқалы айырымланып, сызықша арқалы бөлініп жазылады. Мысалы: Қурашлы ғарры қыздың әкесі — Қайып. Мына жигит республикалық газетаның хызметкері—Қурбанов. Ана жигит сол газетаның сүүретшесі—Торсөл (К. Султанаев). Сынайылардың арқап бойы алда озып хиятырғаны қоққақ мұрын, итәк көз, қызыл бет киесі—қылқалының Мұштилла ийіпаны (Н. Бөркешев).

Бұл гәптердегі баслауыш та, тийкаргы баянлауыш та атауыш сөзлерден болған. Ғақыйқатында, тийкаргы баянлауыш қосымша түсінік берілуші айырымланған ағзасыз келгенде, улыұма қағыйдаға ылайық баслауыш пенен баянлауыштың аралығында интонация келініп, сызықша арқалы бөлініп жазылауы тиіс. Мысалы: Қурашлы ғарры —қыздың әкесі. Мына жигит—республикалық газетаның хызметкері, ана жигит—сол газетаның сүүретшесі.

Демек, бундай жағдайда баслауыш пенен тийкаргы баянлауыштың арасына сызықшаның қойылауы себебі, айырымланған ағзаға тән интонация баслауыш пенен тийкаргы баянлауыш арасындағы интонацияға қарағанда бирәз созыққы, күшлі айтылады да, тийкаргы гәп ағзаларының — баслауыш пенен баянлауыштың арасындағы интонация қалсқзыленіп, гәптің улыұмалық интонациясына бірігеді. Сонлықтан бундай жағдайларда атауыш сөзлерден болған бас ағзалардың арасына сызықшаның қойылауы зәурлі болмай қалады да, айқынлауышы баянлауыш пенен айқынлауыш—баянлауыштың арасына сызықшаның қойылауы грамматикалық талапқа ылайық келеді. Бұл жағдай бир жәй гәптің ишпінде сызықшаның қайталанбай, гәптің стилистикалық жақтан бирәз ықпалдасқанын көрсетеді.

3. Базда айырымланған ағзаларды айтқанда бир тегіс болмаған интонация келінеді. Бундай айқынлауыш ағзадан алдың интонация бирәз созылыңқы, бәлент айтылады да, кейін қысқа, ишәк тоқталады. Интонацияның бундай өзгешелігіне ылайық олардың арқалы белгісін де хәр турли болады, айырымланған ағзадан алдың сызықша, кейіннен үшпир белгісін қойылады. Мы-

ыр етеди. (Ө. Айжанов). Төрөклер, тап әулийени сырығындай,
арыйысын тур. (М. Горький)

О, тут басы, түлгя жайыраңды,
Күшөгүдөң сөгүлөкүөдүм
Дөзөгүдө, жол раҳетли,
Баягыдай багыпкан кендик.

(Г. Сейжанов).

Гейде айырылганга амкылауыш менен амкылануушы арза-
лар аралыгында галтир басқа арзалары—баянлауыш ҳам оған
атнасы басқа сөзсөз келтир те айырымланады. Бундай жағ-
дайда да айырылганга амкылауыш үтир арқалы айырыла-
лап жазылады: Шинтисерн мүсүндөй, гап-таза, ишинде семин-
ирегенн я бирде нушы жоқ. Барлығы да топ-толы, мысалы жыл-
ыр моншақтай, жуп-жумалақ. Төрөклер бир терис ашылап, ми-
алы ашақ шағаладай. Бир жағына гилемлер, оның үстисе көр-
тешелер төселген, гап-таза. (Ө. Хожаниязов). Басын кеше я бү-
ни шәки менен қырғызалты, мәйектөй жылтыр. Әбди—баяғы
Әбди өксе, сөйлөмшек. (Г. Қайыпбергенов).

АЙЫРЫМЛАНҒАН ТОЛЫҚЛАУЫШ

Гап ишлесе атауыш сөзлер басқа, қарағанда, менен бирге
тиркеуішлери менен дизбеклесіп келіп, айырылғанган толық-
лауыш қызметин атқарады. Тиркеуішлердің бул түри тийкары-
ны, сөзлик формаларындағы объектик мәнідеги атауышлар
менен дизбеклесіп арқалы айырылғанган келеди. Айырылғанган
толықлауышлар орын тәртіби жағынан баянлауыштан узақ ту-
рып, өз алдына бір синтагма дүзеди. Егер олар баянлауышқа
жақти, қатар келгенде айырылабайды.

Айырылғанган толықлауыш, тийкарынан, үтир белгисн арқа-
ғы бөлинип жазылады. Егер айырылғанган арза галтир басында
келсе, оған кейин үтир қойылады. Баласының келген күнгиден
басқа, бір майдан жалырағанын көре алмаған бийтақит әнә
өңи кеўлен көтернүге тырысар еди. (Г. Қайыпбергенов). Дос-
тымның хатларына қарағанда, ол жақта үлкен өзгеріслер болып
атырған (С. Армыланов). Телеметрикалық станция мағлыұматла-
рына қарағанда, Лунаходтың барлық борт системалары норма
ислен түр. («Совет Қарақалпақстаны»).

Егерде айырылғанган арза галтир ортасында келсе, еки жа-
ғынан үтир қойылады: Ертеңги күннің үмити бийдай тұқым ша-
шылып атырған топырақтың үстінде, ушқан ғарға, шымшықлар-
дан басқа, шурқ еткен жан болмады. Бүгүн ағанда, Аманлық пе-
нен бирге, жеримдәңн ойлы-болентин көреміз деп кетип еди.
(Г. Қайыпбергенов). Дүкәндә, хожайыннан басқа, менен Саша
Яковлев деген ағам сауда ислейди. (М. Горький).

қыз аласымен (қайнибайқымен) бөтен ұш киі келмеген (А. Бәкімбетов). Ол құбла жақтағы жайда бір киінің уражай (радия) арқалы әллі киі менен сөйлесип атырған дауысын есепте (А. Султанов). Орта Азияда қытай құнімлерінің келіп шығуының көптеген этнографтар менен тарихшылар қара қытайлар немесе қидаңларға байланыстырады, ал олар (қара қытайлар немесе қидаңлар) сол қадимги тасқа ойып жазылған Орхон жазыуларынан қытайлар деген атама менен түрк қағанлығының алымсалық төлеп турған адақлар ретінде мәлім. (Т. А. Жданко).

АЙЫРЫМЛАНҒАН АНЫҚЛАҒЫШ

Айырымланған анықлағыш, тийкарынан, атлық сөздерге қатнасты болады. Олар айырымланбаған анықлағыштар сыяқлы заттың сын-сыпатын, белгісін, сапасын билдиреді. Бірақ айырымланған анықлағыштың затты сыпатлау белгісі айырымланбаған түрде қарағанда стилілік жақтан күшлі, тәжірлі айтылады. Интонациялық жақтан анықланыушы сөзден, хәтте реттің басқа ағзаларынан да пауза арқалы бөлініп айтылады.

Айырымланған анықлағыш әдеттегі өрмә тәртіптен өзгеріп, постпозициялық өрмә тәртіпте келіуі арқалы айырымланады. Олар көпшілік жағдайда анықланыушы сөзге жақпа, қатар келіп, салыстырыушы хәм күшейтірушілік мәнілерде келіуі арқалы айырымланады.

Айырымланған анықлағыштар төмендегі жағдайларда иркіліс белгілері арқалы айырымланып жазылады:

1. Айырымланған анықлағыш салыстырыушылық, күшейтіушілік мәнге иіе болып келгенде, созыңды интонация менен айтылады. Бундай жағдайда айырымланған анықлағыш анықланыушы ағзалан сызықша арқалы айырымланып жазылады:

Хасан — зауыңды, қоллары рулда,
Алдында жол, ары қаеында.

(Мырза Турсун-Зада).

Бір жағында Гиссар ойпаты —
Аспандай кең, ашық қауалы,
Бір жағында Бахш ойпаты —
Құлпы дөнген гүлім өрмәші.

(сонда)

Хорезм, Ташауыз, қарақалмақ
Бір жақтағы сұу ішкен жерміз жалмақ.
Бір мақсетке шарқан үш ат — арғымақ.

(Н. Юсупов).

2. Анықланыушы сөзге қатнасты айырымланған ағза пәс, қысқа интонация менен айтылғанда, үтір арқалы айырымланып жазылады: Ауыл арасы араш, сун-сулауы, иргалысын силдыр-сыл

АЙЫРЫМЛАНҒАН ПЫСЫҚЛАУЫШ

Пысықлауышлар фейил топтамалары арқалы билдириліп кеткенде айырымланады. Фейил топтамалы гәллерди, тийкәрыш хал фейил, келбетлик фейил, ҳәрекет аты фейили хәм гейпеллик фейиллердин басқарыуындағы синтаксислик конструкциялар дүзеди. Бул синтаксислик конструкциялар айырымла хәм айырымланбау усилларын байланысы интонациялық гешеликке ийе болады.

Айырымланған фейил топтамалары гәл ишинде еки тәрәплә синтаксислик хызмет атқарады. Олар, бир жағынан, баслауыштың тийкәргы ис-ҳәрекетине қатнасы, оны пысықлауышлық маңында сыпатлайды, екнши жағынан, баслауыштың қосымша ис-ҳәрекетин билдирип, екнши дәрежелә баянлауыш (ярым предикативлик) ұзайынасын атқарады.

Фейил топтамалары айырымланып келгенде, ҳәр уақыт е қатнасы ағзадан (баянлауыштай) узақласып, еки арада гәлти басқа ағзалары келеди. Олар өзи қатнасы ағзаға (баянлауышқа) жақын келгенде, интонациялық жақтан айырымланбайды. Келте гана қарабарақларды омырып, ағлар келелен адым атықиятыр. (Т. Қайыбергенов). Арқа тәрәптен ескен бәхәр самаз менен байрақ, қызыл нурға бөленин желбирейди (Ж. Сапаров).

Бул гәллердин бириншисинде дыққат етилген фейил топтам гәлтиң бас позициясында келип, иуини гәлтиң мазмунына қатнасы айырымланып келген. Екншин гәлтеги дыққат етилген фейил топтамы гәлтеги тийкәргы баянлауышқа қатнасы, оның менен жулкерлесуиши байланысқа түсип, айырмаанбайды.

Айырымланған пысықлауышлар, тийкәрынан, гәл ишинде үти арқалы айырымланып жазылады. Үтир төмендеги жағдайларда қойылады:

1. Пысықлауыш мәнисиндеги фейил топтамалары келеми келдейип, гәлтиң бас позициясында келгенде, үтир арқалы айырымланып жазылады: Қараңғы түнде қар төсенни, пулметни душпанға қаратып, Орынбай оқолта жатыр. (Х. Сейитов). Ийтти мойнындағы жибиң шуумақлап тартып, Әбезов та отыр (Т. Қайыбергенов). Дауыт көлге келгенде, изшиләр бираз хаулығы сайын дели (сонда). Жыйналыстан оғада шад қайтса да, Жийи мурат өз батракомы туурамы көп биланды (Т. Қайыбергенов). Жортып жүргенде гапырлап қалған табанын жалап, түлқи тө өсте-ақырып гана қаңшылар қойды. Ол жегендей бир нәрсе табылар деп үнителенип, темир жолдың гә оягына, гә буйғына жымақлап шығып, тынбай жорты берди (Ш. Айглатов).

2. Фейил топтамы арқалы билдирилген айырымланған пысықлауыш гәлтиң ортасында келгенде, еки тәрәпләме интонация нәлесип, еки жағынан үтир қойылады: Төменги қарақалмақ биілерин Орь дәрәжеси жағалап, шақиртылған қорға жеткенше, ус мөусим алмасыуын бәлән берди (У. Бекбайлов). Мәтанқтың ар

тындағы кабинадан әскерий формадағы ұзын бойлы жигит шығып, кителінің жұртықтарын жазып, көпшілікке қарай жүрді (А. Бекимбетов). Майса шөлгі тау көңіріне дау замарықлар тайда болып, алыстан қарағанда, бәрине бір қара шатыр жауып таслагандай қыймылсыз (Т. Қайыпбергенов).

3. Көмекші сөзлі фейял топтамаларынан болған пысықлауыштар гәптің басында, ортасында келіп, үтір арқалы бөлініп жазылады: Үйдегілер менен аман-түзелік сорапын болған соң, гарры Құлымбетке бұрылды (К. Султанов). Басын бір қаптал қыйсайтқан қалпінде, Жәмийла терең ойға шүміп, сол отырысында бүл етестен отыра берді (Ш. Айтматов). Айтұған жасуыл жас бийден бұйрық алыуы мәттал, падамы дүркіретіуі менен құблага қарай айдап, жығыллыққа кирип кетті (Т. Қайыпбергенов). Ол қолын көтеріп, шыңкаға қарай созыуы менен, бір пәреслерді Қояға айтып атыр. (С. Салиев).

ҚАРАТПА АҒЗАНЫҢ ИНТОНАЦИЯСЫ ХӘМ ИРҚИЛІС БЕЛГІЛЕРІ

Қаратпалар—басқа гәп ағзаларына қарағанда интонациялық өзгешелікке ие синтаксислік категория. Олар гәптің ұлымылық мизмулына қатнасады болады хәм гәптің тейқарғы бөлігінен айырыушы интонация арқалы бөлініп айтылады.

Қаратпалардың интонациясы олардың гәптегі орнына, қандай сөзлерден болуы өзгешелігіне, гәптің характеріне, автордың қаратпаларды қолдануы нийетіне т.б. байланысым хәр түрлі болып келеді.

Гәптің басында келген қаратпалар тыңдаушының дыққатын сөйлеушінің сөзіне қаратуы үшін шақыруы интонациясына ие болып, басқа орынларда келген қаратпаларға қарағанда, көбінесе көтеріңкі дауыс пәнен айтылады. Бірақ, көтеріңкі дауыс толқыны менен айтыла да, гәптің айтылыс характеріне қарай олардың арасында да интонациялық айырышылықтын, бір експрессия сезіледі:

а) қаратпалар хабар гәптерде пәс интонация менен айтылады. Қаратпадан кейінгі пауза қысқа болады: Балаларым, мен бұл минберде бұнған жигирма жыл илгері бір сөйлеген Қадим (Т. Қайыпбергенов). Жаңгеріжан, Әбдімураттың үйі де сен бағратуғын районда. Бийкеш, жүр дүқапларды бір көріп көлейік (Г. Изымбетов). Ағасы, приемникте таудан жибер (Ә. Хожаниязов);

б) сорау гәптердің құрамында келгенде, қаратпа ағзалар бір-ақ көтеріңкі дауыс пәнен айтылады, қаратпадан соңғы я алдыңғы пауза созылқы болады: Балам, өткен ақптам қайда болдың?

— Тақсыр, азымың не жазығы бар еді. Ғаз сақлама деген ханның жарлығы болса, көрсетің қәле? (К. Султанов). Сеннің ең

ауғал усы жерге келгенди есиңде барма, Толғанай? — Исе-
ниге келіспейтуғынын білесен бе, Тапабай? — деди ол (Ш.
матов);

в) күшлі эмоциональ-экспрессивлік мәнге ийе болған ү-
хәм бұйрық сөздерде қаратпалар күшлі интонация менен а-
лады: Аллһяр, қайт кейинге! (Г. Қайыпбергенев). Мүширип
ра, қастыңды тиге бермей, мына гөрилердің қыс азығын
дыр! (К. Султанов). Әй, қуяш, мениң жананым қара, қ-
дыбар әкейіне бір қарап жибер! (Ш. Айғматов).

— Қәне, болды енди, мени жиберилдер, шайтанлар!
— Уай жығылдым, Қасым аға, өлдим енди, усаң! (Ш.
матов).

Қаратпалар гөптің ортасында келгенде, оларға логикалық
түспейди. Сонлықтан олардың интонациясы да күрлі сөзді
усаң, тез хәм пәсен айтылады: Сарыла берме, шеше, ауқат
(К. Султанов). Әзін биләссек, Ысоқа, қосық сенен сазды ий-
лар мақұл көрмейди (К. Султанов).

Қаратпалар гөптің ақырында келгенде де, олардың инто-
нациясы, көбінсесе пәсен айтылады, гөптің басқа ағзаларының
тонациясының азы-кемі интонациялық өзгешелікке ийе бол-
ды. Ол дұрыс, балаларым. Мынаны шай нулы стиг, тақсыр, (К. Су-
танов). Адам өз бақтына өзи уста, Жылғады ара.

— Бизлердің жасы үлкеніміз де өзин, гөрелик ететуғын
өзин, көз-қулақ болып турарсаң, Сәлима апа (Ө. Хожаниязов).

Гөйде гөптің ақырында келген қаратпалар гөптің эмоц-
иаль-экспрессивлік оттеккіге ийе болыу өзгешелігіне қар-
күшлі интонация менен айтылады: Келсини бирейин облаған
өз әбирейинди ойласаңшы, маңлайы сор! (Ө. Хожаниязов). Ж-
дем болыай шүкәсе не қылайын, айдан! — деп жекириңди х-
(Г. Қайыпбергенев). Әзи төрт түңір қыз еди, оның да мен
бүйрегим бурғаны кетип қалды, әй сор жаңзайтым! (Ш. Сейітба-
ев).

Демек, қаратпалар гөп нишнде, хәр түрлі орында келін
интонациялық өзгешелікке ийе болады. Қаңқайқатында, гөптің
басында келген қаратпалар, тийкарынан, тыңлаушылық дық-
тан сөйлеушіге тартыу, нәзер аударыу, қаратыу сықлы шәк-
риу интонациясына ийе болса, гөптің ортасында яки ақырында
келген қаратпалардан бундай шақырыу, үп қатыу мәңилери а-
ласымайды. Олар қандай да бир сөйлеушінің тыңлаушы
болған эмоциональлық, модалық қатынастарын билдиреди. Со-
лықтан да булардың интонация күрлі ағзаларының интонация
сына усаң, көтеринки дауыс менен айтылмайды: Тапсырманды
орындауға тийсәлмен, апа! — деди Мәлима анасының мойнына
қушақлап (Н. Баренгисов). Сиз ояғынан гәм жемед, Жылғады
аға (Ө. Хожаниязов). Мына бір балықты терек суудан алы-
сыртқа шығарғанымыз — жауды жүретін бәйлап атқанымыз
жолдәсләрі! (К. Султанов).

Бул голлердин хаммесинде қаратпалар өзлерини гөптеги орнын қарай, тәлти басында келген қаратпаларлай шақырыу, еикелсеі қаратыу мәнісінде емес, сөйләуши тынлаушыға өзиниң хәп турли сезимин, қатнасын бидиреу мәнісінде қолланылып тур. Биринши гөпте—миннетдарлық, еккиншиде—тынлаушыға үшүншиде—рухландырыу т. б. сыяқлы қатнастарды бидиреди.

Қаратпалар диалог ямаса қысқа айтылған гөптердин құрамында келгенде, олардын интонациясы гөптің әуәлүмалық нитонациясынан парды аз болады, қысқа пауза өсленели:

- Ассалаўма әлейкум, Еске!
- Уәлейкум ассалам, Жәдигермисең?
- Аўә, Еске!
- Алло, Жәдигер! Қашан келдңи, қылдырып жүрсен бе?

(Г. Пәдибетов).

- Қырманға берекет, Қосыбайжан!
- Әўмәйви,— деп ат үстінде қолын ұзатты, (К. Султанов).
- Берекет тап, Сәлима апа! — Дұрыс айттыңыз, жолдас секретарь. (Ө. Хожаниязов).

Қаратпалар биргелікпен болып келгенде де шақырыу интонациясы менен айтылады. Биргелікпен қаратпалар гөптің басқа биргелікпен ағзалары сыяқлы савау интонациясы менен айтылып, ақырына тамаи интонация азы-кем көтеріледі:

- Хапқымыз, шайық ата, бүркіт аталар, агалар,— деп бұрынғыша суғық қапшылық денен Бородиннен еситкен әнгимелериниң көбисин қысқа айтып... сөзиниң ақырында бирләккә шақырды. (Т. Қайыбергенов).

Қаратпалар тәкирарлашып келгенде де шақырыу интонациясына ийе болады. Бундай жағдайда да тәкирарланған қаратпалардан дәсләккелери бир жәп пәсеи интонацияға ийе болып, ең ақырғы қаратпада интонация күшли айтылады:

Ақбоз ат. Ақбоз ат, шайыма Ақбоз ат.
Туринды көргенде толып тазалам.

(Ө. Шамуратов).

Сөйләуши қаратпа мәнасындаги сөзлерге әқмоиет берип, күшли эмоциональ-экспрессивлик мәнде қолланылғанда, қаратпалардан интонациясы көтерікки айтылады:

Әкесин сәўиғәл балалардай,
Соақылдан турды-аўә көрсәм қордайым,
Нед, бид бәшир бирги сығаше, Ибраһим,
Деп түспәнде шаңыргандай болдым.

(И. Юсупов).

Танлақ сөзлер менен қатар келген ики өзине қатнасы сөзлер менен кәнейип келген қаратпалар, көбіннесе гөп басында келген дәм шақырыу интонациясы менен айтылады:

- Най, алажан-ай, сол нәрсеге кеўна бәлтендей менни хәбир бақтым жоқ. (Х. Сейтов).

— Хау, Зорекен, ил,— деп үрмет көрсөтө бастады. Э
Оразғалий, Оразғали, бизни досшымыз қайда? (Г. Изымбетов)
О, қолыңдан алыр, оның бір дәптерін ғана оқуға көр
ушың сиздерге ұсынай (Н. Құрманбаев).

Қаратпалар хира аздалар мені қатар келгенде де айыры
лаушы интонацияға ие болады. Бұндай интонация таңд
сөздер менен қатар келген қаратпалық интонациясына қар
ғанда пәсең айтылады. Әнекей, Оржабай аға, қызыңды оқы
жибергеннің жақсы бағы. (Т. Қашыбергенов). Қысқасы, бөр
де әлсез қоймасыз бағайды. Аяғы, Жылсөзін аға, Ұақыт т
қалып қалды. Ал, Кетелди аға, сен қарыу сал. (Ө. Хожини
зов).

Қаратпа ағзаларының гентеті араласуы өзгешелігіне қара
үтір белгиси төмендегі орындарда қойылады:

1. Қаратпа ағза аяғының басында келгенде, пәсең интонаци
менен айтылады да қаратпа ағзадан кейін үтір қойылады.
Толғанай жеңге, қара етсең де бұлдан беккем бұйым, кейш
ликтің талсыржасымы арналуға азаматларша тақ тұрмасыз бол
майды. Қандырдан аяғы, сен бұлардың бәрінмен де сүйсін
нің үстінде сақлап ұяң (Ш. Айтапов). Халайықтар, тыңла
пызлар, Жәмилданың өзіне құлақ салыңыздар! (К. Султанов).
Әдқұл оқыушымы, сені етің, 173-жылғы Абылхайыр ханны
шабыулы 1723-жыл «Ақтабан бұйырмалы» еткен алект
манхур жуңгарлар абылхайырмен бірде кейін болмады. (Т. Қ
йыбергенов).

2. Қаратпа ағза аяғының ортасында келгенде де, пәсең инто
нация менен айтылады да екі жағынан үтір арқалы айырылма
нып жазылады: Келі туршысыз, Қасиер аға, бизге жәрдем бе
ршиңіз, билметен жеріңіз болса іретіңіз. (Ө. Хожинилов)
Көптен бұры Мақтұлының тоқирлап жүрмен. Ибраһим сөздері
оқыған сайын, ата, сендай еріп кетемен (К. Султанов). Өзін
билесен, Еске, қоса менен сазды айшапалар жақсы көрмейді
(сонда).

3. Қаратпа ағза аяғының ақырында келгенде, алдынан үтір
қойылады да, гентеті араласуына ұяма гентеті мазиуына қат
пәсли іркілік белгисінің бір-воқат, сорау, үндеу белгисі
сі ямаса көп воқат қойылады: Аяғың сеніңмен қалса менің
ушың ең қойыңды жақат сол ма, Толғанай (Ш. Айтапов).
Наградидың құтлы аяғы, жылдар! («Совет. Қарақалпақта
нас»). Бул салары аяғының аяғын келмедің бе, Толғанай.
Сөйтсе де, адамның айықпатыңды білетені мақұл той. Толға
най, Сен кетіп бара қалса ба, Толғанай? — Аға, кетіп бара
тырған. Егер тири адам, тағы аяғың келермен. Хош бол
дадам.

Қаратпа ағзалар аяғының аяғы менен қатар келгенде, инто
нациялық жақтан өзгешелікке ие болады:

1) Қаратпа ағзаның алдында пах, ҳаф, әх, о т.б. таңлақлар келсе, көтерілкі интонация менен айтылғанда, сол таңлақ сөздерден үтір арқалы бөлннің жазылады: — Пай, апшанай, сол нәрсеге кеңіл бөлгендей менен қазір уақтым жоқ. (X. Сейітов). Әх, Оразғалий, Оразғалий, бизни дослығымыз қайда? (Г. Изимбетов). О, қадірден адамлар, оның бір дәптерін ғана оқып көрйү үшін сиздерге уешымап (И. Қурбанбаев).

2) Қаратпа ағзаның алдында ой, ҳәй, ҳа /хә/, ой, о сыяқлы таңлақ сөздер қосымша менен берілуін жанапайлық мұаметте келсе, тутас бір интонация менен айтылады да, арасына үтір қойылмайды: Өтемурат ата, ҳә Өтемурат ата, хабарлас. Ҳәй жасауылаар, тәрт қылышты. Тийме атама!

О ағзалар, шынарлар,
Жанарысың, қанат жабығың.

(Мырза Гүрсин-Зәде)

КИРИС АҒЗАЛАРДЫҢ ИНТОНАЦИЯСЫ ХӘМ ИРКІЛИК БЕЛГІЛЕРИ

Кирис ағзалардың интонациясы гәптиң басқа ағзаларының интонациясына қарағанда пәсирек, бирәк тез темп менен айтылады. Бул жәһәнәи қарағанда, кирис ағзалардың интонациясына өзіне тәи өзгешәликке ийе екевәлиги көринеди.

Ҳақыйқатында да, гәптиң кирис ағзалары, көбінесе предикативлик сыпатқа беймләшип, өз алдына бир сінтагма дүзін кәледи. Соңлықтан кирис ағзалар хәр уақыт өзи қатнасы гәп ағзаларынан пауза арқалы бөлннің ийтылады. Бирәк, булардың арасындағы интонация олардың мәнилик хәм интонациялық байланысын үзбейди, керисәвше, оларды гәптиң құрамына бириктилип, гәптиң уәмүмәлик мазмұны өки оның бир ағзасына болған мәнилик байланысын күшейтеди, гәптиң мазмұнына модальлық мәни береди.

Гәптиң кирис ағзаларының интонациясы барлық жағдайда биргәлики болмайды. Олардың гейнаралары көтерілкі айтылса, айырымлары пәсен айтылады. Бул жағдай кирис ағзалардың гәптәи орнына хәм морфологиялық биәдриқүүне де байланысты болады. Мәсәден, кирис ағзалардың гәптиң басында келип, ортада хәм ақырында келген түрлерине қарағанда интонациялық өзгешәликке ийе болады.

Гәптиң басында келген кирис ағзалар предикативлик сыпатқа беймләшип, логикалық пәтти өзіне алады, интонациялық өкиүтәи басқа орында келген кирис ағзаларға қарағанда, бирәз көтерілкі айтылады. Олардың модальлық мәниси күшейип, гәптиң тийқарғы бәлегәне өтеди де, сол арқалы гәп модальлық мәниге ийе болады: Мүмкин, қам де бәлсе бирәу жынап кеткен шығар?

Ҳақыйқатында, ол сөзден утылган еди (*Ө. Хожаниязов*). Қалай
ла, ол бүгөй теңіз жағасына шығып қайтпақшы. Қулаасы, бір
бөнелер табылатуғын еди. Балки, менің ондай гәпәлерге жоқлы
ғымын болауы да ытимал (*С. Салиев*). Мейли, бәрин-ақ өз аты
да жаздырайып (*К. Султанов*).

Бұл гәпәлердің хәммесінде де кирис ағзалар гәптин басында
келіп, көтеріңки айтылады. Олардан аңласылған модельләр
мәни гәптин ұлыұмалық мазмұнына өтеди, гәптин баянлауышы
нан да кирис ағзалардың төсіри тийкарында модельлық мәни
аңдасылып турады.

Ал гәптин ортасында хәм ақырында келген кирис ағзалар-
дың интонациясы пәсең айтылады. Айырым жағдайларда олар-
дың интонациясы гәптин ұлыұмалық интонациясынан жүдә аз
мүғдарда, хәтте сезнаерлік дәрежеде болмай қалыуы да мүм-
кин. Бундай жағдайларда айырым кирис ағзалардың (әсіресе
ортада келгенде) синтаксислик функциясын анықлауда қышын-
шылықаар ла ушырасады: Зайыров жерге түсіп, әдеттегіше,
пахта ағызларын аралап кетти. Бундай бола қойған жағдайда,
мүмкин, оның өси сезбеген шығар. Қайтсе де, пахта берсек есап,
айтсеуір. (*Ө. Хожаниязов*) Сөзди термелеп, қулаасы, саян айта-
жақ ойын жеткереди. (*С. Салиев*). Әдетте, аспанға қарап сөй-
леуге бола ма, ақыры (*Т. Қайыпбергенов*).

Бұл мысалларда кирис ағзаларды айтқанда интонация пәсең,
бирақ тез темп пенен айтылады, хәтте олардың айырымлары
гәптин ұлыұмалық интонациясына ертақласқандай болып сезн-
леди. Мәселен, ең дәлелки гәптеги дыққат етилген сөзде кирис
интонациясы айтылмаған жағдайда, гәп әдеттеги жәй гәп қалы-
на өтеди, дыққат етилген сөздің синтаксислик функциясы да өз-
гереди. Салыстырыңыз: Зайыров, әдеттегіше, пахта ағызларын
аралап кетти деген гәптеги әдеттегіше сөзін гәп ишинде хәш
қандай интонациясы, гәптин ұлыұмалық интонациясы басымын-
да айтқанымызда, бұл сөз баянлауыш пенен жулкерлесуіші бай-
ланысқа (әдеттегіше аралап кетти) түсіп, нысқлауышлық қыз-
мет атқарады. Демек, гәптин кирис ағзаларып анықлаудаты
тйикары белгілердің бири олардың интонациялық өзгешелігіне
де байланысты болады.

Сондай-ақ, кирис ағзалардың көтеріңки айтылуы кирис ағ-
за функциясын билдириуіші сөзлерге хәм оның гәпте қолланыуы
сылатыны да байланысты болады. Мәселен, кирис ағзалар таңлақ
хәм аўа, жоқ сөзлеринен, эмоциональ мәниде қолланылған гәй-
пара силтеу хәм сорау алмасығынан болып келгенде, экспрес-
сивлик-интонациялық сыпатқа ийе болып, гәп ишинде айырыл-
лашып турады: Пах, қандай таза, қиңдай жарымлы қауә!
(*А. Бекибегев*). Хаў, ишпа, күта жүдеп қалыпсаң еой! (*К. Сул-
танов*). Көре қал, пахтасы иштік болады.—деди Мәлией. Әне, ша-
тақ жери сөз (*Ө. Хожаниязов*). О, құдирет, Үстирт кешини гәз-
аалығын айтлабсаң-аў! Қалай, хәзирги дөңи өзине увай ма?

Жоқ, мен оны қуып жетемен! (С. Салидов). Аға, Сергей достым, жұмыс жөні қалай, нап табыуға бола ма? (О. Бекбаулов).

Кіріс ағзалардың интонациясы тамамланбаған, яғни уақытша дауыс тоқтамна (паузаға) иіе болады, гәтін басқа ағзаларынан айырмаланып айтылады да, гәп ишінде үтир арқалы болып жазылады. Егерде кіріс аға ұазыйпасын билдиретүгін сөзлер тамайлантаң, яғни гәллик интонацияға иіе болса, бундай жағдайларда олардан соң айтылыс меқсетине қарай, ноқят, үидеу, ямаса сорау белгилериниң бири қойылып, өз алдына гәп түзин туралы. Бунд бундай сөзлер кіріс аға ұазыйпасында емес, жай гәптердин айрықна бир түри сөз-гәп функциясын атқарады:

— Демек, ҳәр жылы қосылып барады екен дә.

— Әлбетте. Ақыры бийыл ушла түйнек салған жүзим еидиги жылы сырығып қалмай ма?

— Мүмкин, Мәлпей саяқта шығар.

— Итинал.

— Ад сен, бул жерде қарауыллық еттиң бе?

— Бәлки, солай десе де болады. (Ө. Хожинязов)

— Гәпти ушырдың-ау, аға.

— Әлбетте. Сеядей шайыр болмасақ та, ншм, қара дүркия гәптес қыятлар басылмайды (К. Султанов)

— Аға, ҳәзир бизни манлай алды ортаң қолдай адаммыз.

— Жоқ, болмайды, сен журттан артық емессең. (Ө. Хожаниязов).

— Бәрибир, оннан кейин сениң балаң да барған ғой?

— Аға.

— Қемекбай ағай келди ме?

— Жоқ. (Ж. Аймурзаев).

— Охо, бала бий, сөзиң әлдей?

— Уах, Қарамы ийт, ақыры кеулиндегивни ислеген екен-дә. (Т. Изимбетов).

Бул гәптердеги диққат етилген сөзлер интонациялық жақтан өз-ара айырмашылыққа иіе. Олардың бири тамайлантаған интонация арқалы айтылып гәптин тийкарғы бөлесинесі үтир арқалы болып жазылып тур. Бундай жағдайда сол сөзлер кіріс аға функциясында келеди. Екиншисі—тамайлантаған интонацияға иіе болып, сөз-гәп функциясын атқарады.

Кіріс ағзалы гәптер де сорау, үидеу интонациялары арқалы айтылады. Бириқ кіріс ағзалы гәптердеги сорау, үидеу интонацияларының айтылуында сарлық жағдайда кіріс ағзалар себепши бола алмайды. Тек айырым таңлақ, алмасық сөзлерден болтан кіріс ағзалы гәптер ғана, көбинесе үидеу интонациясы арқалы айтылады. Қалған жағдайда сорау, үидеу интонацияларының айтылуы, гәптин улыұмалық мазмұнына, яки сорау, үидеу мәнилерди билдириуши грамматикалық қуралларға байла-

нысы болып келеди: Бийшара, қайны жығалды екен, ат тепкен бе, қалай?—деп түбіраеңил тұр. (Т. Қайыпбергенов). Бісе, Шөл шаппасақ болмайды,—деп Сәліма кейін, ерпидил. (Ө. Хожанлызов) Ал, бірақ, әттең, суу әнсе! Суу! (К. Султанов).

Бұл гөптерде үлдеу интонациялары киріс ағзалардың эмоциональдық қатнасына байланысы айтыл тұр. Мәселен, заман гөптерде сорау, үлдеу интонациялардың билдирілуі киріс ағзаларға қатнасы емес. Салыстырыңыз: Балким, сен де хөнер-дүкімет үйреніп қайтарсаң — Пай, Бектемір, қиық жиптесең де, түргел енді! Өйбей, сорымай, орысша кийинипти зой!—деді суқ бармағы менен бетін сызыл. Қалай, көлелі жылы пахтағы қарықпан естіуге кирісесің бе? (Т. Қайыпбергенов). Қане, қималтын қабақ атыуға қарыйдар? (Ж. Сапаров).

Бұл гөптердің хэмессінде де сорау, үлдеу интонацияларының айтылуы киріс ағзаларға қатнасы емес. Мәселен, дәлелки гөпте үлдеу интонациясының айтылуы гөптің ұлыұмаалық мазмұнына қатнасы. Сондай-ақ, екінші, үшінші гөптердегі үлдеу интонациясы баянлауының қурамындағы да, гөй жаналайлары арқалы билдиріледі. Ал, ең соңғы екі гөптегі сорау интонациясы да гөпке сорау мәнінен берілуіне сорау жаналайы (бе) хэм сорау алмасыны (қим) арқалы аңысылып тұр.

Демек, киріс ағзалар гөптің тийкарна бөлегінен интонация арқалы белініп айтылады. Орын тәртібі жағынан гөптің басында, ортасында хэм ақырында келе береди.

Гөптің киріс ағзалары, тийкарна, гөп шінде үтір арқалы белініп жазылады. Егер киріс ағзалар гөптің басында келсе, киріс ағзадан кейін, ортада келсе екі жағынан, ал гөптің ақырында келсе, киріс ағзаның алдынан үтір қойылады: Мүмкін, бала емес, ал кемірдің өзі келгінди шығар? Мейли, бул жөнндегі гөпті кейінірек айтармыз (Ш. Айтамов). Әттегенай, сөз болғанша, терзент, ақлық дегеніңи несің айғасың (Ж. Айырталов). Ұлыұма халықлық иске көсеті келірсен, албетте, жақсы кірсен емес. Мен, мәселен, Нванова деген өрне хаялаған үйрендім (Т. Қайыпбергенов). Бул шегіт емес, суу түбінен шыққан хвемі гәуҳар, ақыры (Ө. Хожанлызов). Мейінше, бундай өжетлікке, өзі боладылыққа ық бермеу керек (сонла). Менің соларға қарсы болуғым керек гөй, шамасы (Т. Қайыпбергенов).

КИРІС ХӘМ КИРІТІПЕ ГӨПТИ КОНСТРУКЦИЯЛАРДЫҢ ИРКИЛІС БЕЛГІЛЕРІ

КИРІС ГӨП

Киріс гөптер мәнділік хэм интонациялық жақтан киріс ағзаларға үлдеу, ал дүзілшен жағынан бөлеклуіне баянлауының қатнаста эмесе гөптің екінші дәрежелі ағзалары менен келіп, гөптік структурада келеди. Олар гөптің жаыраамас бір

белеті ретінде тийкаргы гәптің құрамына кіреді хәм сөйлеушінің сол гәптен аңласылған өз пикиріне болған хәр түрлі қатнастарын билдіреді. Интонациялық жақтан гәптің тийкаргы бөлесінен пауза арқалы бөлініп айтылады. Мысалы: **Өзім білемін, олардың зейініне тиймей, жасырын рұқсат беріп қойыпсан** (Г. Қайышбергенов). **Дурысын айтсам, сүүретімді күнде соран, назамды алып жүр** (Ш. Сейітов).

Бұл мысалдарда дыққат етілген сөздер тийкаргы гәптің құрамында гәп түрінде келіп, кіріс гәп функциясын атқарады. Олардың кіріс гәп екенлігі баянлауыш хызметіндегі сөздердің предикативлікке тән белгілерінен ямаса баянлауыш құрамына гәптің екінші дәрежелі ағзалары келіп, келісіп келуі арқалы билдіріледі.

Кіріс гәптер тийкаргы гәптің мазмұнына қатнасып кіріс функциясында келуіне байланысты, көбінесе гәптің бас позициясында келеді. Гейде олар тийкаргы гәптің ортасында хәм ақырында келеді.

Кіріс гәптер тийкаргы гәптің құрамында келген менен, гәп аяғында мәнілік хәм интонациялық өзгешелігіне қарай, тийкарына, үтір, жекке сүйрек сызықша арқалы бөлініп жазылады:

1. Кіріс гәптер тийкаргы гәптің бас позициясында келгенде, кіріс ағзана ұсап, гәптік интонация менен айтылады хәм жаңада кіріс гәптен кейін үтір қойылады: **Өзіміз білесіз, қазір кадрлар таңлау бас мәселе болып отыр** (Ө. Айжанов). Сол айтқандай, жасырын өзі де бйылғы жылы жаңа басланды гәй (Г. Изимбетов). **Кім айтса, айта берсин, Үстірттің бел тамырында мен де айналғанман** (С. Салиев). **Ырасымды айтсам, әуел баста мен де әмірдің жаңа аңғар менен баратырғанын түсінбедім** (Ө. Хожаназов).

2. Кіріс гәптер тийкаргы гәптің ортасында келгенде, интонациялық жақтан екі түрлі өзгешелікке ие болады:

а) кіріс гәптің алды-артынан неленген интонация нәсен айттығанда, екі тәрәплеме үтір арқалы бөлініп жазылады: Тың жерлерді өздестіріуді нәсерде тутатуғын болсақ, ең тийкаргысы соннан ибарат, бұнда мәмлкетіміз ең ақмийетлі, мақсаты Ұа-зыпаны алға қойды. («Совет Қарақалпақстаны»). **Жол бойы, қай жақ екенін кім білсин, самал, жағын, күн жей тозыуы жеткен машинамың покрышкасын тауып алдық** (С. Салиев). Тыңғыл тастай қараңғысында, **жасыратуғын жоқ, қыз түүе қыраң шығып бас қайен** (К. Султанов). Сол күндері бұлар Кумбел станциясында вагоннан түсірілген көмірді қымайлап ұйып, бүге-жөгілеп жүргенде дең ояма көмір шарбағына, шамасы өз жұмыстары менсі жүрген болса керек, қырдан түбелі бір қазақ келді (Ш. Айтматов);

б) кіріс гәптің интонациясы әдеттегіден гөре созылықырал

айтылғанда, екі төрөлеме сызықша арқалы бөлініп жазылады: Крестьян балаларыи ким көп көрген болса—мен ойлайман — сол өмірди сүйеді (*В. Некрасов*). Темір жол—жердин шеке тамыры дүрсендеп тұр—поезддар ол жаққа да, бул жаққа да, өтпн аттар. (*Ш. Айтматов*).

Бұл сыяқав кириc гөплердің тийкарғы гөптин ортасында келип, сызықша арқалы бөлініп жазылуы орыс тилинин тасири арқалы дүзилген гөплерде ҳам аударма материалларда ушырасады.

3. Кириc гөптер тийкарғы гөптин ақырында келгенде, кириc гөптен алдын үтир қойылады да, пүтин гөптин сонында гөптин мазмунына қатнасаы тийисли иркилис белгилери қойылады: Биреудин атап берген ақишасы менел затын алмисанда уят, өзни бил. (*А. Бекимбетов*). Жигирма аўды урлатып, мурин уўмылн сүйише спраўға келипти. 20 аў қашша балық усаиды, өзниң билемес. (*К. Султанов*). Жүзери атылда не қылатуғын едим, өзниң билемесен бе. (*А. Бекимбетов*). Мурат шайық, Маманға ақ боз атышның баласын ешип қылғансаң, билемен (*Т. Қайыпбергенов*).

КИРИТІПЕ ГӨП

Сөйлеўин өз икбирин баян етип тұранда тийкарғы гөптин улыўмалық мазмунына яки оның бир агзасына қосымша түсник ямаса ескертиў жасиўы мүмкин. Бундай қосымша түсник, ескертиў ретинде келтирилген гөптер тийкарғы гөптин ишине киритиледи ямаса сонына қыстырылып айтылады.

Киритпе гөптердің интонациясы, тийкарғын, еки тұрып болалы. Олардыл бир кириc гөптердің интонациясына усап, тезлескен темп, пәсен, қысқа даўыс (интонация) пекен айтылады. Екиншден, тезлескен темп, созынқы интонацияға ийе болады.

Киритпе гөптер дүзилгенде қарай жай ҳам қоспа гөп түринде келеди. Олар орын тәртиби жағынан тийкарғы гөптин ишине ҳам сыртшыда жайласады. Уаи орын тәртиби ҳам интонациялық өзгешеленгенде қарай, киритпе гөптерге төмендеги иркилис белгилери қойылады:

Киритпе гөптер тезлескен темп, пәсен интонация менеп айтылғанда, олар еки тұрып иркилис белгиге ийе болады:

1. Скобкаға алынып жазылады. Скобкаға алынып жазылган киритпе гөпке мәшешке қарай ноқат сив тұрып арбыда қойылады.

а) киритпе гөп тийкарғы гөптин ишине келгенде, скобканын ишинедеги киритпе гөптин соңына ноқат қойылады: Оразғалий бүгүн де бар зиймши кийиши, маған еликелген бе, жилап бас (мен жилапбас жүретуғын едим) киятыр (*Г. Назимбетов*). Олай емес, Нуртай аға (Гемпровтың аты Нуртай еди, көбешше аўыл адамдары оны фәжилянмен менен атайды.) сиз қәтлесип киятырғыз (*Ө. Хожаниязов*). Қаялының айқаларын тылпан атыр-

ган Боранлы Едиге (Урыстан қайтқаннан бери усы Боранлы райбединде жұмыс ислен жүргендиктен, бул атираптагы адамлар оған усындай лақап берген еди) түректэй ап-ауыр қолларын дивалериний үстине қойып, тышжырап қалды. (Ш. Айтматов).

Бұндай жағдайда киритпе гәп тийкаргы гәптің бір ағзасына қатнасады болып, соның түсінік гәпін ретінде келеді:

б) киритпе гәп тийкаргы гәптің кейнінде (сыртында) келгенде, тийкаргы гәптің кейнінде де, киритпе гәптегі скобкадан кейін де жоқат қойылып жазылады: Аўқатты бизиң үйден иште ин-тернатта жата бер. (Мектептин жанында алыстан келген оқыўшылар ушын интернат бир еди) (Г. Исламбетов). Егер шеттеп келген бирсў байтаныслық етип, бул не қылған гарри өзи, ҳаял-баллашағанын арасында былғасып жүрген, бул аўылдың жас жигитлери қапылып қалып па екен дегендей болса, Мөмин оған: «Қайтыс болған адам менің жан ашырыи, ағайынм еди»,—деп қоя береді. (Ол барлық бугы руўшыи адамларын өзице тәбия қаретуғын сәк.) (Ш. Айтматов).

Бұндай жағдайда киритпе гәп мәнилик жақтан тийкаргы гәптің бір ағзасына да, улыўма гәпке де қатнаслаы болып келеді.

Киритпе гәп тийкары гәптің ортасында келгенде, қысқа сөзге арқалы айтылып, алды-артынан үтир арқалы айырымданып та жазылады: Аўылдың ортасындағы кишкене құмлықтың үстине кейип беллесе сүйенип, уйқысы шалалаў болса итимап, қатты еснен алды (Ө. Хожаниязов).

2. Киритпе гәплер тийкаргы гәптің ортасында келип, гездескен темп, созыңқы интонация менен айтылғанда еки жағынан сызықша арқалы айырымданып жазылады: Райеткомның баслығы да—ол да қәнигеси бойынша агроном еди—бир колхозға баслық болып аўылға көшип кетти. (Ө. Хожаниязов). Дәслепкесі—соңынан билдим—қашқан — Қаирал Белобородов екенни билдим. (А. Лушкин.)

БАСҚА ГӘПЛИ КОНСТРУКЦИЯНЫҢ ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИ

БАСҚАНЫҢ ГӘПИ

Сөйлеўши ямаса автор өз сөзиниң ишиңде басқаның сөзи ямаса гәплерин келтирин те айтады. Сөйлеўшиниң сөзи менен басқаның сөзиниң бирлиги басқа гәпли конструкцияны дүзеди.

Текст ишиңде басқа гәпли конструкциялар еки түрде услада дүриледи: 1) басқаның гәпи теке ишиңде абзацсыз ізбе-из, жай диалогсыз түрде берилеўи мүмкин; 2) басқаның гәпи текст ишиңде диалог түринде бериледи.

Бул берилеўдин биринши усулы бойынша туўра гәплер жазықда, көбшесе тырнақшаға алынады. Туўра гәплер қайсы орында кесе де бас ҳәриптеп баслалып жазылады. Бул жағдай, кө-

бизнесе монолог түрінде ушырасады: Мен оның диктөнген жауырына қарап, соңынан басымды төмен алдым да ашықты түрде: «Ах, Субан-ай, әсте ақырын қартайып та баратырмыз-ау едің. Халық қатары түтін түтетіп қиятырмыз, өйтеуір. Не қыларсаң, едің. Уақытты ұстап тұрыу қолдан келмейді. Жақшыда ғана емеспади биреуиміздің жигит, биреуиміздің қыз болып жүргеніміз. Жыалардың зымырап өтіп баратырғанына қара. Сонда да адамның көзі бұл дүнаның қызығына тоймайды. Ела ғаррылыққа жемдіре қоймасыз! Тұрмыстың ғалми-ғалми өлетәусыла қоймас. Қайтсекте, қосағымызға қартайғаймыз» деп ойлапты аспапта қарасам, жүрегім «еуулап» кетті... «Хәй, төба!»—деп жағамды ұсадым (*Ш. Айтматов*).

Туұра гәп менен автор гәптерінің арасына олардың дүзіліслік, интонациялық хәм срын тәртібіне қарай төмендегі іркіліс белгілері қойылады:

1. Туұра гәп автор гәпінен бұрып келсе, туұра гәп тырвақшыға алынады, ал туұра гәптен кейін менісіне қарай үтір, сорау емаса үндеу белгілерінің бири қойылады да, автор гәпінен алдын сызықша қобылып бөлініп жазылады: «Балам, мнәнет адамды құрметке бәлейді»,—деді Нәзігүл (*«Еркін Қарақалпақстан»*). — «Қызалардың колхозда ұллы күш екенін не менен көрсете аласыз?»—деді Гүлжамал (*Ж. Сейтназаров*). «Аттың шегі тайыпты»,—деп ойлады Танабай (*Ш. Айтматов*). «Х» сени ме, тоқтап тұр, достым, бір күні болмаса бір күні бетне-бет келгенде есіпте түсіріп қоярмай сенин...»—деп ойлады Танабай постынының шаағайы қыстап (*Ш. Айтматов*).

2. Туұра гәп автор тәрәпінен кейін келсе де, автор гәпінен соң екі шоқат қойылады да, туұра гәп ғырвақшыға алынып жазылады: Жумагүл былай деді: «Сен хақылықат алмасар, Падубан!» (*Ө. Айжанов*). Ол китапшасына бір үйілің алды да былай деді: «Сен жүдә дұрыс айтасан, Вилько. Басқа халықтың тилінде сөйлей алмасаң, санырау адамға ұсайсаң», (*Э. Воскресенская*). Үлкен-көші оны танытұғын еді: «Гүлсары!», «Танабайдың жорғасы», «Абылдың сәни»...—деп тилте алатұғын еді (*Ш. А.*).

3. Туұра гәп автор гәпіннің арасында келсе, автор гәпіннің дәслепкі бөлегінен кейін қос шоқат, туұра гәптен соң менісіне қарай, жоқарыла бирикіші қағылғала көрсетілген іркіліс белгілерінің бири қойылады хәм автор гәпін сызықша арқалы бөлініп туралы: Буларды көзден өткеріп шығып Марья Александровна: Булқарадағы нәрсенін хәммесі Володияның балалық шарып ядына алады,—деген ойға келді. Бизин халқымыз: «Өз елің—жер туғы, көшп елің—қарамық»,—дейді (*Э. Воскресенская*). Ең гөзебі қайнап қорлығының келгені сонши: «Менің болмасым!»—дегеннен басқа гәп аұзына түспеді (*Ш. Айтматов*).

4. Туұра гәптің ортасында автор гәпін келіп, туұра гәп екіге бөлініп айтылғанда, туұра гәптің бирикіші бөлегінен кейін хәм

егиниш бөлөгөнөн алдын үтүр хэм сызыкша койулады: «Кымбат-
лы кәсиплесим»,—деди ол,—эна жүреги даққанда эле бир де
малшина сабақшырыла жазылмаған, онын құдиретлигиниң
сирлары ашылмаған». (3. Воскресенская). Саған тағы да айта-
йла,—деди Бекимбет,—қызбалықтың ақыры қызыл жүзінде сол-
дырып уятқа қалдырып жүрмесин (Ә. Айжанов).

Туўра гөптин берилиўиниң биринши усылы «туўра гөп жа-
зыўда тырнақшаға алынып жазылады» деген қағыйда барлық
жағдайда сақланбайды. Хәзирги көркем шығармаларда текет
ишинде басқаның гөпи, көбинесе тырнақшаға алынбай жазыла-
ды. Тырнақшаға алынып жазылуў, тийкарынан, цитата түринде
келген басқаның пикири (гөпи) ушын хәрактерли.

Басқаның гөпи текет ишинде диалог түринде қысқа абзац пе-
нен берилгенде, тырнақшаға алынбайды. Бул сыяқты диалог
түриндеги хәр қатнасыўшының гөпи жаңа қатардан баслашып,
алдыннан сызыкша койулады. Олардың текет ишиндеги басқа
иркидис белгилери жоқарыда көрсетилген иркилис белгилери
сыяқты туўра гөптин уаўыўмалық қағыйдаларына қатнасылы бо-
лып келеди: — Сиз хәзир жүресиз бе? Мени Рыбачьеге дейин
алып кетин,—деп шофёрдан өтиниш еттим.

— Яқ, ағай, имканиятым жоқ!—деди.

— Сизден жүде өтиниш соранаман.

— Мени қыстаўды жұмыс пенен Фрунзеге шақырған екен.

— Түсиниш турман. Кеўлиниште келмесин, ағай. Хәш кимде
де алмайман,—деди.

— Мен журналмет едны. Оғала асығып турман. Қанша ақша
көрек десенин де берейин...

— Гөп ақшада емес, ағай,—деп гөпимди бөлди де, ол ашыў
менен машинашы дөңгелеклерин теўип көрип атырып: — Басқа
ўақытта ешейин-ақ алып кетейин. Ал хәзир... Мүжкян емес, кеў-
линиште аўыр алмақ. (Ш. Айтматов).

ЦИТАТАНЫҢ ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИ

Сөйләўши ямаса автор өз пикирин тастыйықлаў, түснәдириў
ямаса тийкарлы өтин айтыў ушын басқа биреўани мийнетлерин-
деги пикирлерден де пайдаланады. Бул сыяқты келтирме пикир-
лер цитаталық хызметти атқарады.

Цитата дүзилисине қарай толық гөп түринде, бир неше гөп-
лердин дизбеге түринде де, ямаса сөйләўшиниң (автор) гөпиниң
ишинде онын бир бөлеге (туўра гөп) түринде де бериледи. Олар-
дың иркилис белгилери төмендегише:

1. Егер цитата туўра гөп түринде келтирилсе, онда ол, көби-
несе ашыр гөпи менен бирге аралас түринде қолланылады. Бун-
дай жағдайда цитаталы гөплердин иркилис белгилери туўра гөп-
тин иркилис белгилери менен бирдей болады. Цитата, тийкары-
нан, тырнақшаға алынып, бис хәриптен басланып жазылады: Ма-

рат Каптілеу ұлы Нурмухамедов Бердақты басқа халықтардың ұллы шайырлары менен теңестіріп, былай деп жазды: «Пушкин — орыс халқы, Шенченко — украин халқы, Руставели — грузия халқы, Шағалы — өзбек халқы, Абай — қазақ халқы, Мақтұжұқұлы — түркмен халықтары үшін қандай қадірлі болса, Бердақ та қарақалпақ халқы үшін сондай қадірлі». (М. Нурмухамедов, «Бердақ хақында сөз»). Бердақтың ішкі қосықтары — деди Нәжиб Дәуқараев, — шаршауды білместен, мийнеткештер массасын азаттық үшін күреске шақырды». («Әмітдәрья» журналы).

2. Егерде цитата толық түрінде берілмей, қысқартылып алынса, онда қысқартылған орныға көп жоқат келіп аламыз: «Бердақ демократ шайыр сыпатында өз дәуірінің уақықтары менен жеміyetлік қатнасын алдыңғы көзқарастан бақаланды». — деди академик Нурмухамедов, («Бердақ хақында сөз»). И. Юсупов қарақалпақ халқының ұллы классик шайыры Әжинияздың шығармалары жоқары бақалап, оның «...Асқар биік орманлары деген тәрепнен өске асты» — деп жазды («Әмітдәрья»). Әдебий сыншылар «...элементарь талғам менен жаураған ийырым әдебий шығармалардың... төмен дәрежесі әділ паразылықтар туу-дырықта» деп көрсетеді. (С. Ахметов, «Әмітдәрья» журналы).

3. Егер қосық үзінділері автор тәрепнен ол пикири дәллілеу үшін цитата ретінде келтірілсе, тырнақшаға алыпбай жазылады: Өтеш шайыр «Өтп дүньядан» деген қосығында Бердақты жоқары бақалап, былай деп жазған еді:

Бердақ өңді шайырлардың данасы,
Сөзінс ийілдп адам баласы,
Бердақ деп жұбанар халықтың арасы,
Мұдам қосық айтып өтп дүньядан.

(М. Нурмухамедов, «Бердақ хақында сөз»).

ҚОСЛА ГӘЛТИҢ ИРКИЛІС БЕЛГІЛЕРІ

Қосла гәл екі ямаса бір неше жай гәлдерліп интонация хәм дәлсікерлер арқалы байланысуынан дүзіледі. Қосла гәлдер екі компонентлі хәм көп компонентлі дүзілесте келіуіне байланысы олардың жай гәлдерінің арасында қолданылатұғын иркиліс белгілері де гәлгәра өзгешеліктерге ийе болады.

Қосла гәлдер структура-семантикалық хәм интонациялық өзгешеліктеріне қарай, дылбеклі қосла гәл, бағыныңқылы қосла гәл хәм аралас қосла гәл болып үшке бөлінеді. Қосла гәлдерлі иркиліс белгілері де усы сыяқлы дүзіліслік өзгешеліктерге қарай, төмендегіл өзбе-налықте үйреніледі: 1) дылбеклі қосла гәлтің иркиліс белгілері, 2) бағыныңқылы қосла гәлтің иркиліс белгілері, 3) аралас тшліп қосла гәлдерлің иркиліс белгілері.

ДИЗБЕКЛИ ҚОСПА ГӨПТИҢ ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИ

Дизбекли қоспа гөптердің екі компонентіне қажет көп компонентті дүзділікке келіуі интонация қажет дәнекерлерге байланысты болады. Егер дизбекли қоспа гөптер екі компонентті болып келген жағдайда олардағы интонация қажет дәнекерлердің байланыстырылушылық қызметі бір-біріне жақын келеді. Бірақ де жай гөптерді байланыстырыуда бір мәнге тең болады. Мәселен, қарсылас интонациясы арқалы байланысқан екі компонентті жай гөптер қарсылас дәнекері арқалы байланысқан екі компонентті дизбекли қоспа гөп пенен мәнділік жақтаған бірдей болып келеді: Хәр үйдің қасынан үрген піттін естіп шығарды, оны да самалдың ызыпы есітпирмейін (*Ш. Сейітов*). Біздер аяға қарай жүріп кеттік, олар кейін қайтты (сонда). Ол жаслымында қарыұлы адам болған, бірақ жардылық жабыри оған жол бермеген (*Ө. Хожаниязов*). Олар үйлеріне қайтыға асықты, ал мен болсам жана жұмыс қаққында обладым (*«Еркін Қарақалпақстан»*).

Дизбекли қоспа гөптердің екі компонентті қажет көп компонентті болып келіуі олардың структуралық өзгешелігінен белгілейді. Екі компонентті қажет көп компонентті болып келіуіне қарай, олар жабық структуралы дизбекли қоспа гөп қажет ашық структуралы дизбекли болып бөлінеді. Дизбекли қоспа гөптердің екі компонентті, ашық структуралы қажет жабық структуралы болып келіуіне байланысты, олардың арасындағы иркіліс белгілері де қажет түрлі болады.

Дизбекли қоспа гөптердің жай гөптерінің арасына төмендегі жағдайлар да иркіліс белгілері қойылады:

1. Бириктирілуіне пауза, сынау интонациясы, қарсы қойыу қажет себеп интонациялары арқалы байланысқан дәнекерсіз дизбекли қоспа гөптің жай гөптерінің арасына үтір қойылады: Музқалаи бузылды, музқаласын қызыл суу басты (*Ж. Аймурзиев*). Тек елес шығар деп үнсиз кетіп баратыр еді, дауыс және есітпади (*Т. Қайыпбергенов*). Жер бәрқұлла жақсылыққа жақсылық пенен жууал береді, ондағы бағлар түллейді, көк шоллер өседі, зүрәтке маалымған ауыр дән масақлары жетилип барады. Дурыс, суу жүрек қарқақлар да дүс келип қалды, олар ауырманишлыққа шыдам бередімай қашып кетті. (*«Совет Қарақалпақстаны»*). Ол жақта тұрып төззал қыздың шаққан қарекетіне көз салыу біраз қыйын екен, буатлар көрестіпейді. (*«Әліпдарға»*) Ақ жауын себелеп жауды да турды, жер ийленген батпаққа айланды (*С. Арысланов*).

2. Дизбекли қоспа гөптің компоненттері бириктирілуіне (қажет және дәнекерлерінен басқа), қарсылас, айырыу дәнекерлері арқалы байланысып келгенде де, араларына үтір қойылады. Дәнекерлі дизбекли қоспа гөптерде үтір да/де, та/те дәнекерлерінен кейін қойылады да, басқа дәнекерлерден бұрын қойылады: Сол

дау иешилууге тийиши болды да, еки тәрәптин пикири де калдыга түспөклү (*Ө. Айжанов*). Вас җазирдин қисмалары да тин усылай еди, бирақ сабырлылық етте (*Т. Қайыпбергенов*). Хаяллар бирин-бири қушақлап жылап атыр, соған да түсинбейди (*Ш. Сейитбаев*). Уақытты өткеріу үшін шофер ге атирамына нәзер салады, геде ала созылып атырған жолға қарайды (*М. Сикаров*). Я Собай сөгин, азаплап атыр да, я төлөтаты атыр. (*Ө. Айжанов*).

3. Дизбекли қоспа гәптин құрамындағы жай гәшлердин ара-сына қос ноқат қойылады. Қос ноқат төмөндеги орындарда қолданылады:

а) дизбекли қоспа гәптин дәслепки компоненти улығымалық абстракт мәниде айтылып, соңғы компонент оның түсиндириуиши сыйатында келгенде, түсиндириуиш гәптен аидып қос ноқат қойылады. Бундай гәплерде дәслепки компоненттин құрамында абстракт мәнили алмасық сөздер келеди: Бүгин де сол әдетин қылды; әкесинин алдына жууырысыл мойнынан қушақлады (*Т. Қайыпбергенов*). Илгериде «Ахунойды» сууғарғанда сондай болды; үйреклер түши менен гауырласын, бир-бирине суу шашып ойнал, мәзи-майрам болып қалып еди (*Ө. Хожаниязов*). Өтебайдың қәтелеси мынадай еди: онын ойынша суу бар жердин бәринде балық бар. Мәселе былай шешилди: Бөгжанның талабы бойынша разведка ортадан басланып теңиздин жағасында дейин келиведи (*Ө. Айжанов*);

б) түсиндирмесли дизбекли қоспа гәптин түсиндириуиш гәш көп компонентли ямаса биргелкиди араалы болып келгенде араларына қос ноқат қойылады. Халықтың руўхланған деретиуишлик мийнети өз нәтийжелерин бирли атыр; өндиристин көслеген әқшиетли тараўларында биз жобалы тапсырмалардан озып биратырмыз ямаса белгиленген мақсетлерге жетиуде гаранциялайтуғын пәт денен баратырмыз. Асқар көктеги шайғарайға жарық жулдизға қарап аидып тағы алдына жүреди; я төрт тәрәпине нәзер салып қарайды, я тын тиклейди (*Ө. Хожаниязов*). Бул саатларда ноябрь өзиниң жиңли минезин көрсете баслаған еди: ығырық самал құмнын уңлай майда шөгсени кизине ертип төбелердин араларын айналып шасты, құмлы борасынды бир-бирине соқлығыстырды, адамлы үйдин орнындай жерде адастырды. (*Қ. Досанов*). Туяқлары астындағы қатлы жердин аманат екенлигин сөзгеп аттын солғып муңлы қыялында өтмиштеги бир омески көринистер жаңлады; жаздың сол бир узақ күнлериндеги тәўлардағы шық түскен ширелли көк майса шөңлерин таң қаларлық қәм эжайип келбетин. Анау төбеден мынау төбеге құлдыраған айғырдай шарықлаған қуяш бәри-бәриде оның көз алдына әселдеп келе берди (*Ш. Айтматов*). Аўыл-арасы тым-тұрыс: ийт үрмейди, адам жүрмейди (*Қ. Досанов*). Анау күнги актив мажилисинин қарары көп кешикпей өз шешимин тапты: жоба қайта қаралып, балықшылар иске қайта бөлвнди (*Ө. Айжанов*);

в) дәнекерсиз себеп-нәтиже дизбекли қоспа гәптиң құрамындағы жай гәптердиң нәтиже билдириўши жай гәпи бұрын келгенде, сол гәптиң кейин еки қоғат қойылады. Айдананын қуғанышының шеті болған жоқ; ғауашалар жасыл квадратлар болып, қолдн днзген маржаңдай қатарласты (Ө. Хажаниязов). Бирақ арадан үш ай өткеннен кейин бұлтай шыққан күндәй бахты ашылды: Анатолий табылды (М. Шолохов). Қара ийт сурданын көринди; оның арқасын шыбықлар қаппаған еди (Л. Толстой). Барлық республика сол заматта-ақ жабир көргенлерге жардемге келиўиниң арқасында гәна қайтылы жағдай жүз бермеді: кәтерлер, ыртолетлар, кемелер, гидросамолетлер—барлық құраллар адамларды қутқарыўға, Әмиўдарьяның ылай суўына қарсы түресеке жұмсалады («Совет Қарақалпақстаны»). Тапбайдың үлесине онша жамаи отар тиймеди; олар еки-үш мәртебе қозылаған саўлықлар еди. Күн ашылуы менен тағы бир шәлекет жүзеге келди; жердн үсти музғала тайғақ болды. Оның қай тәрепке кеткенин биләўге болмайды; пздн жамтыр жуўын кеткен (Ш. Айтматов).

4. Дәнекерсиз дизбекли қоспа гәптердиң компонентлериниң арасы сызықша арқалы бөлинип жазылады. Сызықта арқалы бөлинип жазылған дизбекли қоспа гәп, тийкарынан, еки компонентли болып келеди. Оларға сызықша төмендеги жағдайларда қойылады:

а) дизбекли қоспа гәптиң дәслепки компонентиниң мазмуны соңғы компонент арқалы түсиндирилип келгенде, еки жай гәптин арасына сызықша қойылады. Бундай жағдайда дәслепки компоненттеги тийкаргы дыққатқа алынған сөздн орлына екннши компонентте сол сөзге қатнаслы бул влмасығы қолланылады: Бирәўдин муңлы даўысы еситилди—бул үй алдында сыйыр саўын атырған Тұлзардың даўысы еди (Х. Сейитов). Олардың үйине фортепьяно муғалляқ келип сабақ берип жүрди—бул мәскүнем, бирақ күтә миллирман немец еди, мас болғаны ушын арзан муғаллям еди (Н. Г. Чернышевский);

б) дизбекли қоспа гәптиң дәслепки компонентиниң мазмуны анық болмай, улыўмалық мәниде айтылған жағдайда, соңғы гәп арқалы айқынласалы да, дәслепки жай гәптиң кейин сызықша қойылады. Күн тәртибинде бир мәселе тур—ол туўысқан республикаларды суў ызымынын тийкарынын проекти («Совет Қарақалпақстаны»). Сол бахыт хәм уақты-хошлықтын ҳәрекетке келтириўши күши де, қаҳарманлары да усы қыз бенен жигиттин өзлери болып отырыпты—олар Әбдимурат менен Люба Ким. (Т. Нәжилов.) Жүрер жолымыз онша алыс емес—станцияға шөкем 60 километрдей ақ еди (М. Шолохов). Биз бес жыллықтан күтә жуўапкерли даўирине кердик—бийлыты жыл анығында босжыллықты бизни қандай нәтижелер менен жуўмақлайтуғынымызды белгилейди. («Совет Қарақалпақстаны»);

в) дәнекерсиз дүзбекли қоспа гәптиң компонентлери қарсыласлық ҳәм себеп интонациялары арқалы байланысып келгенде, жай жай гәптиң арасы сызықпа арқалы бөлинип жазылады. Бундай жағдайда дәслепки жай гәптиң соңында интонация бираз көтерилеи ҳәм созыққа айтылады: Ол ол жаққышылақ ямаса сүйсекешлик орып илел ҳәр кимге барды—нәтиҗке шықпады. (А. Гайдар) Олар қорғаған далаға шығыўға ересе алмады—душпан өзини қорғаныў ҳалқасын бириктарин қойған еди. Немелердин Музаевтен резиналы қайықларин минип сауаш пенек өтиўге ҳәрекетлеринен де нәтиҗке шықпады—автоматшылар минген онлаған усундей қайықлар бизин айтқышыларымыздын жаўдыраған оқлары менен суўдын түбине батып кетти. (С. С. Смирнов). Сен оғал жақсылық етсең—ол саған жаманлық ислейди. Келген патте-ақ оны қайғылы хабар қайыстырып таслады,—баласы эале қашшан-ақ шетеген екен. (Ш. Айтматов);

г) дәнекерсиз дүзбекли қоспа гәптиң компонентлери минлери биргелкили, ынғайлас айтылып келгенде де—еки аралықта сызықша қойылады. Бул жағдайда гәп тийкарынан еки компонентли болып, интонация бираз созыққа айтылады: Бизлер баслаймыз—оўдалларымыз иткереди («Совет Қарақалпақстаны»). Адамлардын абаданлығы өсип атыр—бес жыллықтын бас уазыйпасы турмысқа асырылып атыр («Совет Қарақалпақстаны»). Бөримиз жабылыш ислеп таслаймыз—қосымша ҳақы төлейди (Ш. Айтматов).

Б. Гейпәре жағдайларда айқыланушы арға дүзбекли қоспа гәптиң компонентинде келеди де, айқыланушыны түсіндириўин гәп ағзалары соңғы компонентинде келеди. Бундай орыларда да сол айқыланушы гәптен кейин қос ноқат қойылады да, биргелкили айқылаушыларға қатнаслау улыўмластырыўшы сөз позициялық орында келип, аадыннан сызықша қойылады: Хаалық неге шөбер болса бәри исленди; қосы ба, доңыз қабақпа, дуўтар ма, домыра ма, сырнай ма, үшпелек пе, баламан ба—барлық сөз эсбәлары жанлады (Т. Қайышбергенов). Көп жумыслар ислеў керек болды; жерди тегис етип қарталаў, шорлықтан тазалаў ушын қум ҳәм ҳасыл топырақлар тегис, суў алып келиў—мине, усундай аўыр ҳәм қыйын ислер зәбердесипти, пизқәге ислеўди күтип турды (Ө. Хожаныязов).

Б. Дүзбекли қоспа гәптиң курамындағы жай гәптер минлик жақтан өз-ара тығыз байланысы болмай, ҳәр түрли болып байланысса, биринши жай гәптен кейин ноқатлы үтир қойылады: Адамларымын кейли жақсы; бизин уалы Ұятшымыз белгилепген миксетте қарай беккем исенимли адын менен баратыр. («Совет Қарақалпақстаны»). Бир күни ан аўлаўда жүрген Соғабай қуырығы аршин келетутын қарыз қырғайды ушардан ағты; оғы қәте тийип, ол сарқип кетти де, жылқанының қасына түсти (Ө. Айтматов).

Ҳәм, және, ямаса дәнекерлери ҳәр бир жай гәп пенек қайта-

данбай, тек екі компонентті дүзбекті қоспа гәпті байланыстырып келсе, жай гәптердің арасына иркіліс белгиси қойылмайды: Енді оа еілеп тұрыуды ойлады дәм қармаланып жүріп шығса бір нугасына қолы тийді (*С. Салиев*). Әбдімурат сағатына қарады, Ұақыттың тезлік пенен оти атырғанына ишпен қыйналды хәм көз алдына иәубейтеги жұмыслар елеслеп кетті. (*Т. Нәжимов*). Ардан көп Ұақыт өтпей-ақ болтып астынан сымдырлап суу кире бисізды хәм биз жағаға секирип шыға басладық («*Совет Қарақалпақстаны*»).

БАҒЫНЫҒЫЛЫ ҚОСПА ГӘПТЕРДІҢ ИРКІЛІС БЕЛГІЛЕРІ

Бағынығылы қоспа гәптің құрамындары жай гәптер бири бағындырыушы, екіншіси бағыныушы жай болып келеди. Бағыныушы гәп бағындырыушы гәпке мәниллік хәм формальлық жақтан гәрезли болып келеди. Сонлықтан бағынығылы қоспа гәптің жай гәптері усы сыяқлы гәрезлелик белгисине қарай, бас гәп хәм бағынықы гәп болып бөлінеди.

Бағынықы гәп бас гәпке гәрезлелик белгисине қарай, қоспа гәптің құрамында хәр түрлі позицияларда келиуі мүмкин. Ол, көбінесе бас гәпке гәрезлелик белгисине қарай, бас гәптің алдында келеди. Гейде бағынықы гәп бас гәптің ортасында хәм соңында да келиуі мүмкин. Қандай орында келсе де, бағынықы гәп пенен бас гәптің арасында бөлінуші иркіліс белгиси— үтір қолданылады.

Үтір бас гәп пенен бағынықы гәптің арасында төмендеги орындарда қойылады:

1. Әдеттеги орын гәптің бойына жайласқан бағынықы гәп пенен бас гәп үтір арқалы бөлінип жазылады: Бала үйіне жуыдырып келемен дегенше, автолавка да үйлердің арты менен жақынлап келип қалды. Бирақ, бала елтип келип, бул хабарды айтағанша, автолавканың келгенин, болки, хәп ким сезбеген болар еди. (*Ш. Айтагов*). Жер көлемі кеңейсе, шаруашылықтың барлық түрлері де жақсарады (*Ж. Сейтқазаров*). Шығыстан самал тура бәсігәптің, олар жағын жағмас-ау деп шамалады. (*А. Әлиев*).

2. Бағынықы гәп бас гәптің ортасында келсе, бағынықы гәптің екі жағынан үтір қойылады: Ойын-күлкі менен отырған жаслар, еуі әдеуір салқын түсе, үйлеріне қайтты. (*А. Әлиев*). Ой жердің пахтасы, суугарыу Ұақтында суу көбирек кеткенліктен, тез рауажланбайды (*Ж. Саларов*). Мен тиг усы шайды, Бийбихан келемен дегенше, саған ишкізип кетемен (*Т. Қайыпбергенов*).

3. Бағынықы гәп, гейде бас гәптен кейін келиуі де мүмкин. Бундай жағдайда да жай гәптердің арасы үтір арқалы бөлінип жазылады: Баслықты хәм мемиз қууғылауымыз керек, егер ол тууры жолдан адаспаса (*Ж. Сейтқазаров*).

4. Бағынышқы гөл бас гөл пенен бағындырыушы дәнекерлер арқалы байланысып келсе, үтір дәнекерлерден алдыа қойылады: Дүкенші де бір тұрап болып кетті, себебі бул қатыннардың бір нәрсе егтіл алғандай ниғайшыны жоқ екенін ол да білген еді (*Ш. Айтағов*). Машинанын көбінесе бос емес екен, сыйлықтан бір енім машинанын үетіне мұндам. Оның дәр қайсысының өзі үлкен мәселелерді өз ішіне алады, соның үшін і да дәр бір істі шешау үшін анализдер хәм есаплар дурысдан шығарылып, Москвада бір ай жаттық. Гейпаря адамлар мені тыңлағысы келмеді, иетінікеде суудың кінтырған жағындағы қашыны суу басып кетті (*Т. Нәжімов*).

5. Қоспа гөл көп бағынышқылы болып келгенде де, дәр бір жай гөл үтір арқалы бөлнелп жазылады: Жүзлеген дөңгелеклер улы-тасырлы болып дүкілдеп, қорқынышыды гүүылди кем-кемнен жақындап кінтырса да, бірақ, түлди жолдып шықлады (*Ш. Айтағов*). Дастурқан жайылып, хімме гүүелленгенде, Песибелл мөстан айран қуышға отырды (*Ш. Сейтов*). Тазилп қараңғылыгы серпилп, жулдылар сйрекеп, күн шығар бет араға баслады (*С. Археланов*). Сәуірдин самалы өсіп, жаптың музтары еріп, теректер бөртсе де, қыстың қақара еле толпақ кете қойған жоқ еді. (*Ә. Шамуратов*).

АРАЛАС ҚОСПА ГӨЛЛЕРДИҢ ИРКИЛІС БЕЛГИЛЕРИ

Қоспа гөллер дүзбекли хәм бағынышқылы қоспа гөллердин араласып келіуінен дүзилди көп компонентли аралас қурылыста да келеді. Аралас қоспа гөллердин қурамына кирген жай гөллер итонация хәм дәнекерлердин аралас келіуі арқалы да байланысады. Булардың қурамындағы жай гөллердин байлауышлары беллік хәм бстлик емес феицклерден болады.

Аралас қоспа гөллерге де улыўма қоспа гөллерге тийгесә иркилис белгилері қойылады:

1. Аралас қоспа гөл дәнекерсиз байланысқан дүзбекли хәм бағынышқылы қоспа гөллерди араласып келіуінен дүзилген болса, жай гөллерини аралары, көбінесе үтір арқалы бөлнелп жазылады: Қалың гөллер гүүесіменің, балала Полат жасауылдын аттан түсісі турған хабар етілди, үй кйесі асылп үйден шықты. (*Т. Қайылбергенов*). Шешесі атланы кеткеннен кейін, Айларша үйге келп еді, түсі құп-қуу болып кеткен екен. (*И. Ниялбетов*). Бірақ, қыс жақындап қалғанлықтан, атыларда көгерліп турған хеш нәрсе жоқ, айырымларында дәсте-дәсте болып жатырған жүүери шигирликери, қармаптарда тары сабан, жүберинди қауықтары көринеди. (*А. Ахмед*).

2. Аралас қоспа гөлдин дүзбеклесе байланысқан жай гөллерини мәнилери дәр тұрап болып келгенде, олардын арасына ноқитлы үтір қойылады да, ол бағынышқылы гөл үтір арқалы бө-

лония жазылады: Рузмет құани жіберди, ол достының өжеттілігін, бір сөзлігін жақсы билетугін еді, сол үшін оның райын жықпады. (Ж. Шаринов). Елге-теге жыйналғаны, Амандық Жаңакеңтке көп қатнайтуғын еді; ол ханлығын аұырғандығы үшін көкерлердің ізбен азық апарын, көбінесе қонбайтуғын еді. (Т. Қайыпбергенов). Егер Құдайберген хәкім Шоманайды сипақышы болса, қан текшеі жеріс жоқ; ер жүректі қарақалпақтар шығындар бүгін майданға (Ж. Саларов).

3. Аралас қоспа тегінің дизбектесе байланысқан түрі дәнекерсіз, себеп манилі болып келгенде, оның жай тәңілері сызықша арқалы бөлініп жазылады да, басқалары үтір арқалы жазылады. Қандай да бір аұыр жағдай пайда болғандай сезілгендірне жеткіліктің пәт пенен өспеді, өйткені материалдық жақтан хәшметтеу үшін жеткіліктің түрде қаржы бөліп шығарылмады, ал қаржы жетпеді, сол себепті өндірне ақырғы өсті («Еркін Қарақалпақстан»). Жекке-сүйрек болса да ұшырасып туритугын, жазда бул атиралларда болатугын ашлар енді жоқ—қуслар жылы жақларға ұшып, тышқанлар илдеріне тығылып, және бірпаралары қыслау ұшып қумлы жерлерге қарай жыдысып кеткен. (Ш. Айтматов).

4. Аралас қоспа тегінің жай тәңілері дәнекерсіз хәм дәнекерлі аралас байланыста келгенде де, дәнекерлердің өзгешелігіне қарай үтір арқалы бөлініп жазылады. Үтір да/де дәнекерінен кейін қойылады да, басқа дәнекерлерден алдын қойылады. Хәп заматта күшті самал есіп, көк жүзіндегі бултарды айдап кетті де, күн асылып, жауын тынды. Суу аз болса, түбектегі жапырақтың ұстағы қатламы ғана ызғарланады, ал бул жағдайда төменгі қатламдағы тамырлар кеселденеді, гүл жақсы өспей қалады. (А. Әліев).

ИРКИЛІС БЕЛГІЛЕРІНІҢ ҚОСАРЛАСЫП ҚОЛДАНЫЛЫҒЫ

Жоқарыда иркиліс белгілерінің текет хәм тәп ишінде жазықда әмеліі жақтан көп қолланылатугын түрлері сөз етілді. Бунда, тейқарынан, иркиліс белгілерінің тилдің грамматикалық нормаларына сәйкес қолланылатугын түрлері камтылды.

Хәзіргі әдебіі тилде иркиліс белгілерінің әдеттегі нормадан өзгештерек екі эмәса бір неше түрлерінің бір синтаксислік конструкцияда қосарласып қолланылыу жағдайлары да жиіі ұшырасады. Бул жағдайда бір түрдегі иркиліс белгісі екі эмәса үш ретке дейін текіарланады. Текіарланып қолланылыу, тейқарынан, үндеу, қостырнақ хәм скобка белгілеріне қатнасы болып келеді. Ал тейлара хәр түрлі иркиліс белгілерінің текет ишінде екеуден баслап алты түріне дейін қосарласып қолланылыу орындары ұшырасады.

Иркилис белгилери текет эмес гәп ишинде қосарласып қолданылганда, олардың көпшілігі өзгеріске ұшырамайды, әлгейпаралары басқа иркилис белгисине өтеді, айырымдары қосқарады. Мәселен, басқа гәпін конструкцияларда ноқат қойылатуғын орныға үтір қойылады. Себебі, жазыуда ноқат басқа иркилис белгилері менен қосарласа қолданылмайды. Егер ноқат қойылуға тиісін гәптің дауамшыың бар екенлігіне ияласыса,

сол гәптің соңына көп ноқат қойылады да, гәпке тиісін ноқат қосқарады. Мысалы: Кеттик, Гүлсары, кеттик, абайлабсаң ба, қараңғы түсіп қалды,—деді. (Ш. Айтматов). 2. Өбелі күндері басына бүділәлік сәт қойып жағатуғын Жумабай бұнысының айрықша екенлігін көп өшеі сезді... (А. Садықов).

Бұл гәптің біріншісінде туура гәптен кейін үтір хәм сызықша қойылған. Бундары үтір сол гәптің соңында ноқаттың орнына қолданылып келген, ал сызықша туура гәптен бөліні көрсету хәм интонациялық жақтан оларды байланыстыруу хызметлерін атқарады. Екінші гәптің соңындағы көп ноқат өз хызметін өтеу менен қатар, гәптің соңына қойылатуғын тийкаргы ноқаттың хызметін де атқарады. Гәпке тиісін ноқат сақланбайды.

Сондай-ақ қоспа гәптің қурамындағы дәлелік жай гәп сорау мәнісінде келсе де, сорау белгиси емес, үтір қойылады да, сорау белгисен қоспа гәптің ең ақырына қойылады. Бұл—қоспа гәп үшін әдеттегі норма. Мысалы:—Ақсақал, бизлер сонша ойдан бул аттын аяғына қандай зақым келтенин биле алмай атырмаз, не болды екен, бұған? Сонша адамның неше күндер бойы ислеген мийаети қуры далаға кеткени емес пе, ақсақ ат пенен не ислей аласаң? Бірақ, булар кимлер, бул адамлар не қылы жүр бунда? Олар неге булай етип атыр, оларға не керек екен? (Ш. Айтматов). Қонақ, неге тыпыршып улқылай алмай атырсыз, бизн берген қонақ асымызға меулиниз толмай атырма? (Т. Қабилбергенов).

Хәзіргі әдебий тилдің фактлері тийкарында төмендегі иркилис белгилері қосарласа қолданылады:

ҮНДЕУ БЕЛГИСІННИ ТӘКИРАРЛАНЫП ҚОЛДАНЫЛУЫ

Гәптің ақырында қойылатуғын иркилис белгилерінен үндеу белгиси тақирарланып қолданылады.

Бұл сияқлы тақирарланып қолданылуы, тийкарынан, үндеу гәптерге қатнасты болып келеді. Үндеу гәптердегі туйғы-сезім (эмоциональдық) бір дәрежеде болмайды. Үндеу гәптердің дүзілісін хәм интонациясына қарай, хәр түрлі дәрежеде болуы мүмкін. Сондықтан үндеу гәптерде бір, екі, үш үндеу белгиси қойылып та жазыла береді. Улығма қарында бойынша бұйрық жыл туйғы-сезім бәдіретуғын гәптерде жазыуда бір үндеу бел-

гисн қойылады: 1. —Толғаай! Тур! Уйқыңды аш!—деп дәладан биреу бақырды. 2. Ана болыу деген қандай әдіули ик десеңсі! (Ш. Айтматов).

Бұл гәптиң бириншисе жай виторания менен айтылаған буйрықты билдиреди. Сонлықтан үндеу белгисен қойылған. Ал екінши гәп те сөйләушиини жай туйғы-сезимни билдиреди хәм гәптиң ақырына бир үндеу белгисен қойылады.

Егер гәп күшли буйрық яки туйғы-сезим менен айтылса, жазыуда кейинне еки ямаса үш үндеу белгисен қойылуы тиіс: Мысла ақ гүбелектей болып кийинте, шашына қызыл лента таққан кишкене Айлар төрли есектен жууырып шығып, әкесине бойын атты—Аға! (Т. Қайыбергенев, «Көзлин қарастығы»).—Оой, сорым!!! Оның ашытып түрсиннуи және өз куларына еситилип, шыдамай басып көтерди (сонда). —Әх, ҳарамзада, жоғал көзимнен!!!—деп оған бар күши менен умтылғаны сол, жатқан кроватиның омақазан атын жымылып, мойны астина қайырды. (Т. Қайыбергенев).

Ғарри бар күшин салып, және түргәлиуге умтылды. Бир қолы менен кроватьқа асылды:—Нәлет ҳарамзада!!!—деп завмагты урмақшы болып еди, және жығылды (сонда). «Жора болмас ик болып қалды! Саған тилим барып айтыу түфе, жүзине қараудын өште қысынамаи (А. Садықов).

СОРАУ ХӘМ ҮНДЕУ БЕЛГИЛЕРИНИН ҚОСАРЛАСЫП ҚОЛДАНЫЛУЫ

Бир гәптиң мазмунында сорау хәм туйғы-сезимлик мәни болған жағдайда усы ирклис белгилериян екеуи де нәбе-нә қабатласып қолданылыи кәлиуи мүмкин. Бұл жағдай еки түрли көринске ийе болады:

1. Сорау гәллер күшли туйғы-сезим менен айтылып, оған сораулық мәнисе басым болып келсе, онда сорау-үндеу (?) белгисе позициясында қойылады. Бундай гәллердиң курамында, көбинесе сорау гәллердиң дузиуши грамматикалық кураиллар қаткәсады: Адамның адамнан усы жақсы гәптен басқа ик дәмеси бар?! (А. Садықов), Бунан бунша сулуулық шырай, бунша саулат, бунша кәлискен қәдәл-қәумет қайдан пейда болған?! (Х. Сәдитов). Және бир жыл шыдағанында бәри гүдәлағұл болып турған жоқ па еди?! (К. Алдамбергенов). Кешегинна алдағы күни стацияға берғанымда, сондай-сондай, әкең өлер хәлатта жатыр деп өзим оған телеграмма жиберген едим. Тағы ик керек екен оған?! Ол өзин ақыллیمان деп жүр ейи, ақылл болатуғын болса, қалған жағын өз түсине бермей ме?... «Ертең қуда қәлесе бийабырай болмай мархұмды жерлер, жетисини бир тарқатып алайық, оныан кейин буннан қутылып, бул жерге енди қайтып изеп

баспайтуғын етемен. Бул жерде ошыл кимге кереги бар, ким керек экен оған? (Ш. Айтматов).

2. Егер тәптің мазмұнында туйғы-сөзіндік мәни басым болып келгенде, алын үндеу, соңынан сорау белгісі қойылып, үндеу-сорау (?) белгісі позитивысында келеді: Балқим, әрмақым айлағаныңнан бетер болып исеке асар ма едің? (Қ. Алдамберенов). Бул өңір үлкен байлық. — Оғыр үлкен байлық! — деп Шәрифа ашыулы тықлапты. (Т. Қайыбергенов). Ал мен кітаптарды өзлерім аздап, дүйәуалыма қыптарлық тек сүзреттерін сөздірып қойыптан. — Не деген балесек!? (солда). Ал мен нефть кәнін изертлеуші болып жетістім. Кувейтте илеп атырман... — Кувейтте! Перси қалтығындағы рой деп сорады шофер. («Еркин Қарақалтайқстан»).

Дәйсең: «Шынашытып болсаң өтерде,
Көтеріл көшпеге қам секир жерге!»
Бул сөздің қашшеллі дәрт болмадығына
Былдан я билемнің, Соның ангеріні
Түскенге адам жоқ елге шенек:
Сыпаңға, суилық та, шығыу ма шеттен?

Вунда адамзеттың ләжлігі инатыр,
Дәстем бір айланып нәргелің макул,
Қаралушы болған менің атыңыз,
Қара емес шығар мұхаббатыңыз?

(Т. Сейтжанов)

Сорау қам үндеу белгілерінің көркем шығармаларда қойылу тәртібінің (қарғыдасының) надурсы қойылуы жағдайлары да ушырасады. Мысалы: 1. Мысал ушы күніне жүз малат сағып отырғанында ... бул ақша отыз жылға жақын жатып жеуіне жетеді екен!

— Әстәлыралла-ә?!

— Ау-ау! Иазибасаң санап көр. Қо, өттең, ялғашы дүнья-ә?!

Өмір қысқа екендағы. (А. Садықов).
Бул тәптердің екеуіне де сорау қам үндеу белгілерінің қайсысының бұрын қойылу тәртібі қарғыдаға сәйкес қойылмаған. Бул қойылу жоқарыдағы 1-пунктің талабына жууы бермейлі, қарсыш 2-пунктке тиісді қарғыда тиікарында қойылуы тиіс. Сонықтан бундай іркілес белгілерінің қойылуына сәттегі қайсы мәнінің басым келуіне, тиің дуалығына қатнасы грамматикалық құраллар қам интонация тиікарға алынуы тиіс.

КӨП НОҚАТТЫҢ БАСҚА ИРИЛИС БЕЛГИЛЕРІ МЕНЕН ҚОСАРЛАСЫН ҚОЛЛАНЫЛҒАҒЫ

Көп ноқат, тийкарныян, сорау, үндеу, сызықша, скобка хәм қостырнақ белгілері менен қосарласып қолланылады:

1. Гәптин соңында ямаса текет ишинде үтир ямаса ноқат қойыуға тийисли орнға көп ноқат қойыу керек болған жағдайда, олардың қосарласып қолланылыуы шәрт емес. Көп ноқатты қойылыуы менен ондағы үтир ямаса ноқат қысқарады, көпноқат соң ирилис белгілериниң хызметин атқарады: Хәқыйқат талабанда болсаң, есабы табылмайтуғын нәрсе жоқ...— Бул да сизни бахтыныя, ияни Усындай жеделли жигитлер абырайды кетереди... (А. Садықоа). Урыстын аты— урыс, урыс бар жерде қаза бар дегендей, егер сонная қаза тауып, бир оқтан ушып кетсе, бул жақты дүньядан көзин жұмып баратырғанда артымда балам бар еди, деген үмид менен кетсин хеш болмаса... (Ш. Айтматов).

Бул көплердин соңындағы көп ноқат еки түрли хызмет атқарып келген, биришинден, гәптин соңында қойылатуғын ноқаттын орнына қолланылса, еквиншден, пикирдин тамақлаибғанын, дауамының бар екенлигин бәлдіреди.

2. Көпноқат сызықша менен қосарласа қолланылғанда еки түрли өзгешеликке ийе болады:

а) егер текет ямаса гәптин басында көпноқат хәм сызықша қабатласып қолланылатуғын болса, онда дәслеп сызықша, соңынан көпноқат қойылады:—...Соны таза қалалан үйине алып қайттым. (А. Садықоа). —...Енди бул жағын қысқартықырап айта қойыын (сонда):

б) егер текет ишинде ямаса гәп соңында, яки басқа гәпни конструкцияның бөлинген орнында көп ноқат хәм сызықша қосарласа қолланылатуғын болса, бундай жағдайда әдес көпноқат, соңынан сызықша қойылады:—Бас болса жууылардағы қызым, бүгинни ертени бар. Баратуғын жерин болса...—дедим. (Ш. Айтматов).—Қалай десем екен, авария болған жақтағы, бирақ басқа жағдай болды...—деди ол (сонда).

3. Көп ноқат тырнақша менен қосарласып қолланылса, гәптин қолланылыу мәнине қарай, бирдей тырнақшадан бурып ямаса соң қолланылыуы мүмкин:

Пайзағай шатырлап, шахмақ жалт етип,
Дегендей: Недара үстимен өтп...

(И. Юсупов)

Зер көйлек ноз шашып жанар үстінде.
Сен айттын: «Өзің ет, кызам жоқ...» дедим.

(сонда)

Адамлар бүгін тепкілеп,
Вольф кетті «урда-ур»...

(Н. Юсупов).

«Жағасыңа телмірер арзыу арманым,
Енді мұз қатса да суғымас қаным
Күз шығыста ені қатын бір ерге
Жайғасып келген той бұрыңнан жанкеш»...

«Ах, солай ма еле? Қарап тұр енді...»
Деп дарын сулығы ашығта милді:
Аударылған шырақшының қайығы,
Өні аман қалып, қанды елді.

(Н. Юсупов).

4. Текст ішінде ямаса гәптің соңында сорау белгисінен кейін көп нөқат қойылады. Бұл жағдай сорау мәнісіндегі гәптің толық тамамланбағанын, оның артында және бір сорау мазмұнындағы гәптің бар екеңлігін аңлатады: *Хәй, Жумабайжан, қалай аман-сау жүрсең бе?.. Үй-ишлер аман ба?..* (А. Сидықов).

Бирге тоңдық муалы боралда,
Қалаларды исәудан аларда,
Инді неге мәңсіз уйқылап атыр,
Не изанығым болды оларға?..

(Н. Юсупов).

5. Гәптің соңындағы үндеу белгисінен кейін көп нөқат қойылады. Иркіліс белгисінің бұл сыяқлы қосарласа қолланылыуы туйғы-сезім мәнісіндегі пикирдің еле де дауамының бар екенлігін билдиреди: — *Хәй гәп, қызым!.. Түсінемен. Сен де жұмыс көп. (! Қайырбергенев). — Айыбы мойнына қоймаған болсаңыз, не айтып тұрғаныңыз?! Кино-пиноға барып, жүргенді-де!.. (К. Алашбергенев). Қарық пенен қарықтың арасы булттай тутасын кеткен, қауын дегендерін қақ-қақ айырылып аталы!.. Қауынды тиликпен асаған ұақтында бурқ етін атлыққан шереми сууы аузыңа сыймайды!.. (Ш. Айматов).*

Тахтаөспір, Шымбай, Халжабад,
Аралары тек сәт саат,
Сотындағы етн аймай тақат,
Пассажирлер гүңкідей берді,
Қонбәр бұл жас жигитлерді!..

(Н. Юсупов).

Хәзіргі көркем шығармаларда көп нөқаттың сорау, үндеу белгілері менен қосарласа қолланылыуы жиі ушырасады. Бірақ көп нөқаттың сорау хәм үндеу белгілері менен қолланылғанда,

сол ирқилис белгилерінен кейін неше ноқат қойылатуғыны туу-
ралы бірдейлік жоқ. Пунктуацияға қатнасылы илимий мийнет-
лерде көп ноқат, сорау, үндеу белгилері менен қабатласып қол-
ланылғанда, екі ноқат түрінде қойылатуғыны көрсетіледі.
(«Проблема современного русского правописания». 1964, 65-66;
Шоубдурраманов, 1955, 23; Валгина, 1979, 46; Миртожнев, 1992,
85).

Бұл мәселеде өзбек тилиндеги пунктуацияны арқаулы иазерт-
леуші Қ. Назаровтың «... көп ноқат, сорау, үндеу белгилері ме-
нен бірге қолланылғанда хәм өз график түрип (...) сақлауы за-
рур» деген шикирш толық мақуллзғуға болады. Хықыйқатында,
көп ноқат графикалық жақтан үш элементли болып қабыл етил-
ген. Ол басқа ирқилис белгилері—сорау, үндеу белгилері менен
қосарласып қолланылғанда, хеш қандай қысқармай, сол үш эле-
ментли түрип өзгертистеп қойылыуы тиис. Бұл жағдай илимий-
методикалық хәм амалий жақтан хеш қандай дау тууғызбайды.
Өзиниң дәлеліки үш элементли түрип сақлаған халда, басқа ир-
қилис белгилері менен биргеликте қолланыла береді. Ал оны
хазирги көркем шығармаларда сорау, үндеу белгилері менен екі
элементли түринде берилуін көп ноқаттың надурис қолланылуы
жағдайларын көрсетеді. Себеби, сорау, үндеу белгилері—екі эле-
ментли ирқилис белгис. Оларға тиисли ноқатты көпноқатқада
тиисли деп, оны екі ноқатқа түсириу илимий жақтан надурис-
лыққа алын келеді.

ТЫРНАҚШАНЫҢ ҚОСАРЛАСЫП ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Тырнақша, ноқат, сорау, үндеу белгилері, үтир, көп ноқат пе-
нен қосарласып қолланыла береді. Ал тырнақшаның сызықша
менен бірге қолланылыуы туура гәлке қатнасылы болмаса, сызық-
ша тырнақшадан соң қойылады.

1. Тырнақша ноқат менен бірге қолланылғанда, гәлтиң со-
пында ноқат хәм тырнақша қабатласып қойылады. Олар орын
тәртіби бойынша тырнақша бұрын, үтир хәм точка сопынан қй-
ылады. Бұл баспа иезери ушын характерли болса, он қолжаз-
бада басқашарақ болады. Үтир менен қолланылғанда да усы та-
қылетте болады:

Бұл намыдан жаппа жазер. Қош алған
Бахадыр балыныш Арал бойлары,
Есипілген шапы атчаларынан
Туғысқан нореңлерид «тораңйлары».

(Н. Юсупов).

«Аналық хықымы толық өтедим». —
Деген гәп кеңесиз курьак сөз болар.

(сонде)

2. Тырнақша, сорау, үндеу белгилері менен қосарласып қолданылғанда, көбінесе сол белгілерден кейін қойылады: «Түйе көтере алмаған жүкті бұл тайынақ қалай көтереді?» (Т. Қайышбергенов). «Жер, сен бізлердің хәммемізді өз геуденнің үстінде көтеріп тұрасаң; егер сен біздерге бахыт инам етпесең, сенің жер болғаныңның не қерегі бар. Онда біздердің ялғашыра шығуымыздың не пайдасы болды? Біз сенің аулақтарымызбыз, бізге ығбал бер, біздердің бахыттық ет!» (Ш. Айтматов).

Қандай халықсаң деп сараса өзиммен.
Айтар едім:—«Мен пахтақеш халықпаң!».

(И. Юсупов)

3. Тырнақша сорау, үндеу хәм көп ноқат белгилері менен қоспаланып та қолданылады. Бундай жағдайда сорау-үндеу-тырнақша-көп ноқат ямаса сорау (үндеу) белгиси-көп ноқат-тырнақша позицияларында келеди: «Жапалық» совхозысыз ол қалай жасайды», «совхоз Ержановсыз қалай күн кеширеди?»... Мен оның маған атқан тасын өзіне қарсы аттым, өттен дәл тийгизе алмай жерге түсіріп алдымбекең?...» (Т. Қайышбергенов). Бул адамды усайман деп қаншама азаптарды бастап кеширмедім дейсең?... (А. Садықов).

4. Сызықша сорау, үндеу, үтір хәм көп ноқат белгилері біргеликте қосарласып қолданылады. Сызықшаның аталған иркилис белгилері менен дара-дара біргеликте қолданылыуы туура гәулердің иркилис белгилерінде көплен ушырасады. Ал сызықшаның хәр түрлі еки ямаса оннан көп иркилис белгилері менен қосарласып қолданылыуы иркилис белгилерінің қоспаланыуы сылатын билдиреди. Бундай бір гәпте хәр түрлі иркилис белгилерінің қабатласып қолданылыуы пикирдің әдеттегіден гөри, яғни бір иркилис белгиси қолданылған гәпке қарағанда, кеңирек екенлігін көрсетеди.

5. Бір синтаксислик конструкцияның құрамында тырнақша, көп ноқат, үндеу белгиси, сызықша, үтір, ноқат белгилерінің қолданылыуы жағдайлары да ушырасады. «...Олар еле ержеткенлік аттостатын да алқи үлгермеген еди-ау!—деп, гәзеп пенен Асан Қарабаевтың қылауаларын еслеуді дауам етти Жалғас. (А. Садықов).

Бул синтаксислик конструкцияның құрамында 6 түрлі иркилис белгиси қолданылған. Олардың қойылыуының хәммеси де тил ызыамының нормаларына сәйкес келеди.

Бирақ иркилис белгилерінің қабатласып қолданылыуы қоспалы сыпаттарға ије. Хәзирги көркем шығармаларда авторлар тәрепнен пунктуациялық ызыамларға сәйкес изшиллик пенен дурыс қойылмай, мадурыс қойылуы жағдайлары

ушырасады. Мәселен, мына гәптердеги иркилис белгилериниң қойылыу жағдайларын салыстырып көрейик: 1. Қолхоздың жеринен ким шөп ор деді саған!? 2. Мәрхәмәт, қалеген жеринизге барып арза бере берин. Арзадан қорқатуғын мен емес...? (К. Алдамбергенов). 3. ...—Аллаһиязов, бизиң кафедра сени өз факультетимизге мұғаллим етип, алып қалыўды уйғарып отыр. 4. ... Сөйттип енди, Қыдырбай аға, усы Жумабай ташти қалай жибиттип, арақ иштиргенимди айтып берейин. (А. Садықов).

Бул гәптерде қолланылған иркилис белгилериниң бир қатары авторлар тәрешинен натуўры қойылған. Мәселен, биринши гәптиң соңына қойылған !? белгилери пунктуациялық қағыйданың талабына туўра келмейди. Бир гәпте сораў хәм үндеўлик мәнилер қосарласып келген болса, усы белгилердиң екеўи де қойылады. Бирақ оларды қайсысының бурын қойылыуы гәптиң мәнисине қаралады: егер гәпте сораўлық мәни басым келсе, сораў белгиси бурын, ал үндеў мәниси басым келсе, үндеў белгиси бурын қойылады. Биринши гәпте бул талап сақланбаған. Булда үндеў мәнисен емес, сораўлық мәни басым болып келген. Оның сораўлық мәнасиниң басым екенлиги гәптиң қурамындағы ким сораў алмасыны арқалы билдириледі. Демек, бул гәпте иркилис белгилериниң қосарласып қолланылыуы?! позициясында қойылыуы тийис. Сондай-ақ 2-гәпте де гәптиң соңындағы иркилис белгилериниң қойылыуы надурис. Бунда иркилис белгиси сораў—көп ноқат позициясында қойылыуы тийис. Себеби қағыйдаға ылайық сораў белгисинен кейин қойылған көп ноқат және бир сораўлы мәниниң бар екенлигин аңдатады. Ал 3-4-гәптерде гәптиң басында көп ноқат пенен сызықша еки түрли болып қойылған. Бунда 3-гәптеги иркилис белгилериниң қосарласып қойылыуы надурис. Қағыйдаға ылайық 4-гәптеги позицияда қойылыуы тийис.

6. Скобка белгиси де басқа иркилис белгилери менен қабатласып қолланылады. Бундай жағдайда басқа иркилис белгилери скобканың иши-сыртынап қойылып келе берейин мүмкин:

а) егер автор өзиниң дәсленки айтқан гәлине жол-жөнекей түсиник, ескертиў жасаў зарур деп таңқанда, сол түсиник ретинде келтирилген гәп ямаса гәптер скобкаға алынады да, сол скобканың алдындағы гәптен кейин де, скобкаға алынған гәптеги скобканың сыртынан да ноқат қойылады. Егер скобкаға алынған түсиник гәп тийкарғы гәптиң ишинде келген болса, онда ноқат түсиник гәптиң соңына скобканың ишинен қойылады да (Бул туўралы усы жұмыстың «Киритпе гәп» темасының 2-пунктиге қарап), сонынан ноқат қойылады: Аппақ етип ҳәкеленген кишкене темир жол будкасының ишиндеги шағырайық, қатты жанып турған электрдин жақтығында ол кемпир Укибаланың көгислеў дөнген бет әлпетиндеги бурын айғармай жүрген айқуш-уйқуш жыйрықларды бирден көрип қалды. (Бир ўақлары қарыпарешен келген, көзлери қап-қара болып жаўдырап туратуғын Укибала еди, бул).

Еназ болса тиссиз ауы мәмийип турғанының өз-ақ, жаслық дәуірі өтип кеткен ҳаял туқымына тиссиз жүриўдин ҳеш қандай жараспайтуғынын тастыйықлап турғандай. (Буны қашшан-ақ станцияға апарып, металдан исленген тис салдырып беріўи керек еди. Ҳәзир ҳәмме—ғаррысы да, жасы да сондай тис салдырып жүр).

Ғейде скобкаға алынған гәптен кейин үтир қойылыўы да мүмкин. Бундай жағдайда түсиник ретинде скобкаға алынған гәп, егер сол тийкаргы гәптиң ортасында жайласады: Ҳаялының айтқанларын тыалап отырған Боранлы Едиге (урыстан қайтқаннан бери усы Боранлы разъездинде жұмыс ислеп жүргенликтен, бул әтираптағы адамлар оған усылай лақап берген еди.), түректей ап-ауыр қояларын дизелеринин үстине қойып туижырап қалды. (Ш. Айтматов);

б) скобка ҳәм тыриақша бирге қолланылады. Бул жағдайда сөйлеўшинин пикири (гәп) әуел қостырнаққа алынады да, соң скобка қолланылады: Ҳәтте, меҳрибан Шақлы Марал руўшан шыққан айырым адамлар маралдың шақын сатып, өзлериниң күй көрис әдисине айландырды. («Өй, балаларым-ай, қай жерде ақша көп болса, сол жерде гөззаллық пенен ибратлы сөз пасыққа шығып қалады»);

в) егер скобка ишинде сораў, үндеў мәналли гәплер келсе, сораў, үндеў белгилери скобкадан бурын қойылады:

Жатыр жалғыз мөйен қабығы ғана,
(Неткен қус буншелли нәсилге саран!).
Уяны жөнледим шөп терип жерден,
(Сағал сүйкенген бе, самал бузған ба?!)
Еллеп услап епсиз қолдарым менен,
Палаванды салдым өз уясына.

(И. Юсупов).

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

- Асқарова М., Косимова К., Жамолханов Х. Үзбек тили. Тошкент, «Ғи-
тувчи», 1989.
- Аргынов Х. Қазақ тили методикасы. Синтаксис, пунктуация. Алматы,
«Мектеп», 1974.
- Бердимуратов Е., Иринязов К. Орта мектептерде қарақалпақ тилин оқы-
ту методикасы. Нөкис, 1988.
- Богородицкий В. А. Общй курс русской грамматики. М.—Л., Соцгиз,
1935.
- Валгина Н. С. Русская пунктуация. Принципы и назначение. М., «Прос-
вещение», 1979.
- Вопросы синтаксиса современного русского языка. ред. В. В. Виногра-
дова. М., Уиледгиз, 1950.
- Гвоздев А. Н. О фонологических средствах русского языка. М.—Л., изд-
во АН РСФСР, 1949.
- Дауенов Е., Даулетов М. Қарақалпақ тили. 9-класс үшін сабақтық. Нө-
кис «Билим» баспасы, 1991.
- Даулетов М. Гөйтиң айырымланған ағзаларының интонациялық өзгеше-
лиги хәм иркилис белгилери. — «ӨзССР Илимлер академиясы
Қарақалпақстан филиалының хабаршысы», 1971, №3.
- Добиаш А. В. Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве гре-
ческого языка. Прага, 1897.
- Зәкиев М. З. Ҳазирги татар өдеби теле синтаксисы хәм пунктуациясы.
Казан, 1984.
- Иванов В. Ф. О первоначальном употреблении тире в русской печати.
Сб. «Современная русская пунктуация». М., изд-во «Наука»,
1979.
- Крючков С. Е., Максимов Л. Ю. Современный русский язык. Синтаксис
сложного предложения. М., изд-во «Просвещение» 1979.
- Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. т. 7. М.—Л., изд-во
АН СССР, 1952.
- Миртожыев М. Ҳазирги үзбек тили. Тошкент, «Ғи-тувчи», 1992.
- Мусабекова Ф. Ҳазирги қазақ тилинің пунктуациясы. Алматы, «Мек-
теп», 1973.
- Назаров К. Үзбек тили пунктуациясының принциптери. «Үзбек тили ва
адабиети» 1972. №1.
- Назаров К. Үзбек тили пунктуацияси. Тошкент, «Ғи-тувчи» нашриети
1976.
- Пеньковский А. Б., Шварцкоф Б. С. Опыт описания русской пунктуа-
ция как функциональной системы. Сб. «Современная русская
пунктуация» М., изд-во «Наука», 1979.
- Цешковский А. М. Школьная и научная грамматика», М., 1918.

- Реформатский А. А. О перекодировании и трансформации коммуникативных систем.—В кн: «Исследования по структурной типологии», М., 1963.
- Русский язык. Энциклопедия. М., изд-во «Советская энциклопедия» 1979.
- Рустамов Х. Синтаксис ва пунктуация ўқитиш методикаси. Тошкент, 1960.
- Сб. «А. А. Шахматов 1884—1920». М.—Л., изд-во АН СССР, 1947.
- Убайдуллаев К., Дауенов Е., Даўлетов М. Қарақалпақ тили сабақлығы, синтаксис. 7-8—класслар ушы. Нөкис, 1963.
- Фирсов Г. П. Значение работы над интонацией для усвоения синтаксиса и пунктуации в школе. М., изд-во АПН РСФСР, 1962.
- Ҳазирги қарақалпақ тили, Синтаксис, Университеттин Филология факультетлери ушы сабақлық. Нөкис, 1986.
- Шапиро А. Б. Основы русской пунктуации. М., изд-во АН СССР, 1955.
- Шоабдурахманов Ш. Ўзбек тилида пунктуация. Тошкент, 1955.
- Щерба Л. В. Восточно-луизианское наречие. Т. I. Петербург, 1915.
- Ысқақов А., Хасянов Э. Тыныс белгилери. Алматы, 1951.

МАЗМУНЫ

Сөз басы	3
Хәзирге қарадалпақ тили пунктуациясының үйрениліуі	6
Пунктуацияның теориялық тийкарлары.	10
Интонация хәм пунктуация	18
Қарақалпақ тили пунктуациясының системасы.	22
Иркилис белгилериниң қызметине қарай бөлинуі	24
Иркилис белгилериниң қолланылыуы.	26
Гәптиң соңында қойылатуғын иркилис белгилери.	26
Ноқат.	27
Сорау белгиси	32
Үндеу белгиси	34
Нөп ноқат.	38
Жана жол (абзац)	40
Гәп ишнде қойылатуғын иркилис белгилери.	42
Жай гәлдердиң иркилис белгилери.	43
Баслауыш пенен баянлауыштың арасына сызықшаның қойылыуы.	43
Биргелкили ағзалардың иркилис белгилери	45
Дөнекерсиз байланысап биргелкили ағзалар	45
Дөнекерли байланысқан биргелкили ағзалар	47
Биргелкили ағзалы гәптерде улыўмаластырыушы сөзлер.	50
Айырымланған ағзалы гәптердиң иркилис белгилери	51
Айырымланған айқындауыштың иркилис белгилери	56
Айырымланған анықлауыш	60
Айырымланған толықдауыш.	61
Айырымланған сысықлауыш.	62
Қаратпа ағзалың интонациясы хәм иркилис белгилери.	63
Кирис ағзалың интонациясы хәм иркилис белгилери	67
Кирис хәм киритис гәпни конструкциялардың иркилис белгилери.	70
Кирис гәп	70
Киристе гәп.	72
Басқа гәпни конструкция хәм қитатаның иркилис белгилери.	73
Басқаның гәпни.	75
Қитатаның иркилис белгилери.	76
Қоспа гәптин иркилис белгилери.	77
Дизбекли қоспа гәптин иркилис белгилери.	81
Бағынықылы қоспа гәптин иркилис белгилери.	82
Аралас қоспа гәптин иркилис белгилери.	83
Иркилис белгилериниң қосарласып қолланылыуы.	84
Үндеу белгисиниң тәкиррланып қолланылыуы.	85
Сорау хәм үндеу белгисиниң қосарласып қолланылыуы.	85
Нөп ноқаттың басқа иркилис белгилери менен қосарласып қолланылыуы	87
Тырнақшаның қосарласып қолланылыуы.	89
Пайдаланған өдбиятлар	93

Мәденбай Дәулегов

ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ
ПУНКТУАЦИЯСЫ

Қарақалпақ тилинде

«БИЛИМ» баспасы
Нөкис
1998-жыл

Редакторы *Г. Тлягенова*
Художниги *Е. Хожамуратов*
Худ. редакторы *К. Рейипназаров*
Тех. редакторы *Т. Махсудова*
Корректоры *А. Дәлімбаева*

Терийге берилген ўақты 6. 07. 98 ж. Басмўға рухсат
етилен ўақты 23. 09. 98 ж. Қағаз форматы 60x84/16
Әдебий гарнитура. Кегль 10. Жоңары баспа усьльсийи
басылды. Көлеми 6.0 баспа табақ. 5.58 шертли баспа та
бақ. 6.4 осал баспа табақ. Нусқасы 1000 дана. Буйырт
на №278. Баҳасы шартнама бойынша.

«Билим» баспасы 742000, Нөкис қаласы,
Қарақалпақстан көшеси, 9.

Қарақалпақстан Республикасы Баспасөз бойынша
Мәмлететлик комитетиниң Нөкис полиграфкомбинаты
742000, Нөкис қаласы, Қарақалпақстан көшеси, 9.